

เมืองพิษณุโลก

พระนิพนธ์

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

และ

พระราชปรรณเรื่องพระพุทธชินราช

พระราชนิพนธ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

ร.อ. พูล เสาว์ภายน

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

๒๑ พฤศจิกายน ๒๕๐๔

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร.อ. พุด เฒ่าวัยเกษม กำหนดงานวันที่ ๒๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๔ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม นางศรีพุด เฒ่าวัยเกษม ผู้ภรรยาได้มาติดต่อกับเจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือ เรื่อง เมืองพิษณุโลก ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาตำราพระราชาภาพ และพระราชประวัติของพระพุทธชินราช พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อแจกจ่ายเป็นอนุสรณ์เนื่องในงานนี้ กรมศิลปากรมีความยินยอมอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ดังประสงค์ และขออนุโมทนาในกุศลทักษิณานุปทาน ที่เจ้าภาพได้บำเพ็ญอุทิศแด่ ร.อ. พุด เฒ่าวัยเกษม ตลอดจนให้พิมพ์หนังสืออันเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์และโบราณคดีออกเผยแพร่เป็นวิทยาทาน ขอขอบคุณนางจงดลบันดาลให้ ร.อ. พุด เฒ่าวัยเกษม ผู้ล่วงลับ ได้ประดับอัฐิคุณมณูผลตามควรแก่ศิวิทธิ์ในสัมปรายภาพทุกประการ เทอญ

กรมศิลปากร

๘ พฤศจิกายน ๒๕๐๔

ต่อไปไม่มีป้า

ป้าจากแม่ ค้อย และน้อง ๆ ไปอย่างรวดเร็วโดยไม่ได้ตั้งใจอะไรเลย ค้อยไม่นึกเลยว่า ป้าจะจากพวกเราไปเร็วเช่นนั้น เพราะสุขภาพของป้าก็เสื่อมทรุด ถึงแม้ว่าจะไม่มีใครสั่งบายบ้างแต่ก็ไม่รุนแรงเท่าใด และแม่ก็เป็นผู้พยาบาลป้าทุกครั้ง แต่นายแพทย์ผู้ให้การรักษาก็สามารถเอาชนะความเจ็บไข้ของป้าได้ทุกครั้ง ครึ่งนแม่ก็บอกกับค้อยว่าแม่จะพยายามพยาบาลป้าให้หาย เมื่อตอนนอนหลายคืนตั้งแต่ป้าป่วยเป็นต้นมา อาหารบางมื้อแม่ก็ไม่ได้รับประทานเพราะต้องอยู่ปรนนิบัติป้า เวลาป้าไม่สบายพวกค้อยและน้อง ๆ ไม่รู้ว่าจะปรนนิบัติป้าอย่างไร โดยเฉพาะค้อยกลัวป้ามาก ค้อยไม่รู้ว่าจะช่วยเหลือป้าโดยวิธีไหน นอกจากตั้งใจเรียนและประพฤติตามคำสั่งของป้าเท่านั้น เวลาแม่จะออกไปซื้อยาบางอย่างทนายแพทย์สั่งเพิ่มเติม แม่ให้ค้อยอยู่กับป้า คอยดูแลป้า ค้อยก็รู้ว่าค้อยจะทำอย่างไรดีนอกจากจะนั่งเฝ้าเฉย ๆ พยป้าร้องครวญครางว่าโฮยปวดท้อง โฮยปวด ค้อยอยากจะทำให้ป้าหายปวด แต่ไม่ทราบว่าจะช่วยด้วยวิธีใด ค้อยได้แต่บอกป้าว่า เดี่ยวแม่มา... แม่พยาบาลและดูแลป้าทุกครั้งที่ป้าป่วย โดยมีได้เคยปรึกษาคนอื่นเลย ค้อยทราบดีว่า แม่เสียใจมากกว่าใคร ๆ ทั้งนั้น แม่บอกว่าแม่ได้ช่วยป้าอย่างสุดความสามารถแล้ว

ต่อไปไม่มีป่า

ป่าจากแม่ ค้อย และน้อง ๆ ไปอย่างรวดเร็วโดยไม่ได้ตั้งใจ
อะไรเลย ค้อยไม่นึกเลยว่า ป่าจะจากพวกเราไปเร็วเช่นนี้ เพราะ
สุขภาพของป่าเสื่อมบุรณดี ถึงแม้ว่าจะไม่มีใครสับขายบ้างแต่ก็ไม่รุนแรง
เท่าใด และแม่ก็เป็นผู้พยาบาลป่าทุกครั้ง แต่นายแพทย์ผู้ให้การ
รักษาก็ดำรงเอาชนะความเจ็บไข้ของป่าได้ทุกครั้ง ครึ่งนแม่ก็บอก
กับค้อยว่าแม่จะพยายามพยาบาลป่าให้หาย แม่อดนอนหลายคืนตั้ง
แต่ป่าป่วยเป็นต้นมา อาหารบางมื้อแม่ก็ไม่ได้รับประทานเพราะต้อง
อยู่ปรนนิบัติป่า เวลาป่าไม่สบายพวกค้อยและน้อง ๆ ไม่รู้ว่าจะปรน-
นิบัติป่าอย่างไร โดยเฉพาะค้อยกลัวป่ามาก ค้อยไม่รู้ว่าจะช่วยเหลื
ป่าโดยวิธีไหน นอกจากตั้งใจเรียนและประพฤติตามคำสั่งของป่า
เท่านั้น เวลาแม่จะออกไปซื้อยาบางอย่างทนายแพทย์จึงเพิ่มเติม แม่
ให้ค้อยอยู่กับป่า คอยดูแลป่า ค้อยก็รู้ว่าค้อยจะทำไมอย่างใด้นอก
จากจะนั่งเฝ้าเฉย ๆ พยป่าร้องครวญครางว่าโอ๊ยปวดท้อง โอ๊ยปวด
ค้อยอยากจะทำให้ป่าหายปวด แต่ไม่ทราบว่าช่วยด้วยวิธีใด ค้อย
ได้แต่บอกป่าว่า เดี่ยวแม่น้า... แม่พยาบาลและดูแลป่าทุกครั้งที่ป่า
ป่วย โดยมีได้เคยปรึกษาคนอื่นเลย ค้อยทราบว่า แม่เสียใจมากกว่า
ใคร ๆ ทั้งนั้น แม่บอกว่าแม่ได้ช่วยป่าอย่างสุดความสามารถแล้ว

ต่อไปนาคอนเช้า ๆ ก็ไม่มีป่ามาคอยปลูกต๋อยแะน่อง ๆ ให้ต๋น เพราะที่บ้านส่วนมากทุกคนนอนตัก น่องบางคนก็ทำการบ้าน น่องบางคนก็ดูโทรทัศน์ ป่าดูโทรทัศน์แะอยู่ตักทุกคืน แต่ป่าก็ต๋นเช้า แะมาปลูกพวกต๋อยแะน่อง ๆ ว่า “ต๋อยเฮีย น้อยเฮีย นิดเฮีย หน้อยเฮีย ต๋น ไม่ไปโรงเรียน หรือต๋นเช้า ๆ ราว ๖ โมงหรือ ๖ โมงกว่าเป็นเวลาย่ำปลูก ต๋อยรู้ตักว่าไม่อยากจะต๋นเลย แต่กต๋นต๋น เพราะกต๋นจะไปโรงเรียนไม่ทัน แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีใครปลูกต๋อยแะน่อง ๆ อีกแล้ว ทุกคนต๋นต๋นนอนเอง เดี๋ยวของป่าเวลาปลูกพวกเรา ยังคงอยู่ในความทรงจำของทุก ๆ คน เพราะต่อไปพวกเราไม่มีป่าคอยตักต๋นตอนต๋นตอนเวลาทพวกเราทำความผิด เดี๋ยวของป่าเวลาทต๋อย ๆ ยังจำได้ เพราะในจำนวนพี่น้องทั้งหมด ต๋อยต๋อ แะทำความผิดซัดใจ ป่าบ่อยกว่าเพื่อนเนื่องจากเป็นคนโต ต๋อยโดนป่าต๋นมากกว่าใคร ๆ ๒๒ เดี๋ยวนี้ต๋อยควบคุมแะรักษาตัวเอง

ต๋นใดที่ต๋อยต๋นเกินป่าด้วยการกระทำ หรือคำพูด ต๋อยขอให้ป่าอโหสิกรรมให้ต๋อยด้วย ต๋อยขอให้ป่าคุ้มครองแม่ ต๋อย แะน่อง ๆ มีความสุขแะประสพความสำเร็จในชีวิต ขอให้ป่าคุ้มครองให้ต๋อย แะน่อง ๆ ทุกคนสำเร็จการศึกษาต๋นแะมีชีวิตทรงโรจน์ยืนนาน แะประการสุดท้ายขอให้ป่าคุ้มครองให้แม่อยู่กับต๋อยแะน่อง ๆ นานที่สุด

ค

เท่าที่จะนานได้ สำหรับข้อขอภาวนาให้วิญญาณของป่าจงไปสู่สุคติ
เถิด คิดว่าป่าคงจะมีความสุขแน่นอน เพราะป่าได้ประกอบกรรมดี
ไว้มาก ความดีของป่ายังอยู่ในความทรงจำของญาติ ผู้บังคับบัญชา
เพื่อนฝูง และทุกคนที่ได้รู้จักป่าดี ข้อขอให้ป่าจงพ้นวิบากกรรมใดๆ
ทั้งสิ้น และเป็นสุขในดัมปรายภาพ เทอญ.

ด้อย

(แจ่มจรัส เสด็จภาวนา)

๒ กันยายน ๒๕๐๔

ป่าของน้อย

พี่และน้องก็พูดมาเหมือนกัน ๆ กันหมดทุกคน น้อยชอบบอกว่าความ
 เดี่ยวใจนั้นมากที่สุดในความจริงใจ แต่เมื่อแม่ได้แนะนำและอธิบาย
 จนเป็นที่เข้าใจทุกอย่าง จึงพยายามห้ามตัวเองอย่างที่สุด ตามธรรมชาติ
 แล้ว ป้าชอบรับประทานอาหารจุจกเป็นประจำเดิมนอ และชอบ
 ดัดแปลงให้อร่อยตามใจชอบ อันการครั้งนี้ไม่มีใครจะชอบเลย จึง
 ตกเป็นหน้าที่ของน้อยอยู่เดิมนอ ไม่ว่าป้าจะรับประทานอะไร เข้า ด้วย
 บ่ายเย็น ถ้าหากป้าจะทำกับข้าวแล้วต้องทำตามใจกันทั้งบ้าน ป้าเป็น
 พ่อครัวในครัวและเป็นนายงานเสร็จ ตลอดจนการชิมอาหาร

แต่มาครั้งสุดท้ายนี้ ป้าได้ตั้งใจไปไหว้พระพุทธรูปที่จังหวัด
 พิษณุโลกถึงสองครั้ง ครั้งแรกเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๐๔ แต่
 ไปไม่ถึงจึงไปถึงเพียงจังหวัดตากเท่านั้น ก็ต้อง กลับ เพราะ มี เวทนา น้อย
 แต่ได้พูดไว้ว่าถ้าคราวหน้ามีโอกาสจะต้องเดินทางไปไหว้พระพุทธรูปที่
 พระองค์ท่านให้จึงได้ ครั้นเมื่อวันหยุดเข้าพรรษาปีนั้นหยุด ๓ วันจึงเดินทางไป
 ไปอีก ก่อนไปป้าได้เขียนข้อความไว้บนกระจกเงาเป็นครั้งสุดท้าย ว่า

๑. ก่อนเข้านอนจงดูได้กอดอนหน้าต่างประตูบ้านให้เรียบร้อย
๒. อย่าลืมถอดปลั๊กเตารีดไฟฟ้า และปลั๊กโทรทัศน์ ตลอดจน
 คุเตไฟฟ้าในครัว เพราะกลัวไฟไหม้

๑

๓. อย่าดื่มช้ออาหารให้คุณปู้รับประทาน (เพราะตามธรรมเนียม
ป้าจะช้อหุปตานตามให้คุณปู้รับประทานทุก ๆ วันเด้ารซึ่ง
ตรงกับวันเกิดของป้าเอง)
๔. อย่าดื่มให้อาหารนกเขา เต็มเข่า เต็มหน้า และทำความ
ตะอาคกรงนกด้วย อย่าดื่มปิดประตูกรงนก
๕. ดูก ๆ ทุกคนอย่าทงบ้าน
ดุกที่อยู่บ้านจำคำสั่งได้ดทุกคน ดังนั้นในโอกาสอันควรแก่กาต-
ตมัย จึงขอฝากความรักและเคารพป้าที่สุดไว้ในโอกาสนี้ หนังสือ
เล่มนี้เพื่อน ๆ ของป้าได้กรุณาพิมพ์แจกเป็นเกียรติแก่ป้าผู้ล่วงดับไป
แล้ว จึงขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงต่อทุก ๆ ท่านด้วย

น้อย

(ชั้วรวิ เด้าวภายน)

ป่าของพวกเรา

คนเรานานๆได้พูด เค้า และดูสุดท้ายก็คือการเขียนเกี่ยวกับเรื่องราวของคนหรือสิ่งที่เรารักมากที่สุด การกระทำเหล่านั้นจะทำให้เรารู้สึกว่าความสุขและดีขึ้นมาได้อย่างปลาด แต่..ถ้าเราต้องพูด.. เค้า และเขียนถึงเรื่องของคนที่เรารักมากที่สุด แต่เราต้องดูด้วยว่าเขาคนนั้นไปอย่างไม่วันทกลับมาเป็นของเราได้อีก และแม่แต่เพียงให้เราเห็นมันจะทำให้เราต้องได้รับความเศร้าและสะเทือนใจอย่างที่สุด และบางทีเราจะต้องร้องให้ออกมาด้วยความขมขื่นใจ ส่วนนี้เป็นคนจำพวกหนึ่งที่ควรต้องให้เขียนถึงเรื่องของคนที่ตนรัก และต้องดูด้วยไปอย่างที่ไม่มันจะได้พบเห็นอีก คน ๆ นั้นก็คือป่าของนิตเอง แต่อย่างไรก็ตาม นิตก็ยังมีความภาคภูมิใจที่ตนจะได้เขียนและเล่าถึงเรื่องราวของคนตนที่ตนรักมากที่สุด

แม่และพวกเราทุกคนรวมทั้งตัวของนิตเองด้วย จะไม่มันถึงพลุหัดดับที่ ๓ สิงหาคม ๒๕๐๔ โดยตลอดชีวิต และวันนั้นเองที่จะเป็นวันที่จะอยู่ในความทรงจำของนิตตลอดไป เพราะอะไรนะริ ก็เพราะว่าวันนั้นเป็นวันที่ป่าของพวกเราทุกคนได้จากเราไป ไม่ใช่การจากไปเพียงต่างจังหวัดอย่างทุกครั้ง ป่าจะไม่มันกลับมาหาและได้อยู่ร่วมกับพวกเราอีก บ้าตาย ไม่มีใครอยากจะเชื่อ แม่แต่ตัวของนิตเองก็ไม่อยากเชื่อ คงไม่มีใครเคยสักคนคิดว่าเป็นไปได้ แต่มันก็ได้เป็น

ไปแล้ว ป้าของพวกเราตายจริง ๆ โอ มันช่างรวดเร็วอะไรอย่างนี้
แต่ท่านยมพาดึกไม่เคยปรานีแก่ใครเลย ชั่วคนช่างไม่มีอะไรแน่นอน
จริง ๆ

อนิจจาป้าของพวกเราเพิ่งอายุได้ ๕๐ ปีเท่านั้น ป้าควรจะอยู่กับ
พวกเราต่อไป ควรจะอยู่ค่อนนาคตของลูกของป้าทุกคน แต่ป้าได้ตาย
เสียแล้ว ทุกคนเศร้าเพียงใดพวกเราอยู่มรณัง นิดเองพอทราบข่าว
ถึงไปหมด ตกถึงด้วยไม่คาดฝันมาก่อนว่ามันจะเป็นได้จริง ๆ

บ้านของเราเรียบง่ายและเศร้าเพราะเราขาดคนไปหนึ่งคน เรามียุ
ด้วยกัน ๘ คน มี ป้า แม่ พี่ชาย พี่ชาย นิด หน้อย หนึ่งโหล่ง
และกุ๊กไก่ แต่มาเดี๋ยวนี้เรามียุกันเพียง ๗ คนเท่านั้น เราต้องขาด
ป้าไป และป้าเป็นคนสำคัญที่สุดของบ้านเรา ในบ้านเรามีผู้ชายเพียง
๒ คนเท่านั้น คือป้า และหนึ่งโหล่ง ซึ่งน้องหนึ่งโหล่งก็มียุเพียง
๗ ปีเท่านั้น ป้าเป็นหัวหน้าครอบครัวซึ่งต้องรับภาระหนักมากในการ
อุปการะลูกที่กำลังศึกษาอยู่ถึง ๕ คน และในเวลาเดียวกันก็มียุสภาพ
ไม่ค่อยสมบูรณ์นัก ในเวลาป้าทำงานอยู่ที่โรงงาน มักมีคนพูดกันทว
ไปว่า ป้าของพวกเราเป็นผู้ทมิฬ แต่ที่บ้านป้าของเราดูเป็นที่สุด
ป้าเป็นทั้งทรกและเกรงกลัวของพวกเรา แต่ป้าก็ทำอะไรอยู่อย่างหนึ่ง
ที่ทำให้พวกเรารักป้าอยู่คนเดียว ป้าของเราเป็นคนใจระเบียบและเป็น
คนใจบุญ ไม่ชอบอะไรที่ไม่เรียบร้อย ป้าจะดูพวกเราเสมอเวลาทำ

อะไรไม่เรียบร้อย ส่วนนิกเองก็เคยโดนป่าดุด่อย ๆ นิดไม่ชอบเลยเวลา
ป่าดุด่อย ๆ ก็คงไม่ชอบทั้งนั้น แต่เดี๋ยวนี้ไม่มีเสียงของป่าที่เคยตกเคื่อน
เราแล้ว มันทำให้คิดว่านิกขาดอะไรไปอย่างหนึ่งเต็มอ แต่ก็ได้ขาดไป
จริง ๆ นิกก็เคยได้ยินเสียงของป่า นิกมาคิดได้เมื่อมันหายไปเสียแล้ว เพราะ
ป่าอยากให้พวกเราเป็นคนดี เป็นคนเรียบร้อยเพราะว่ามันถูกเป็นหญิง
ถึง ๕ คน พวกเราไม่พ่ายที่จะคอยคุ้มกันภัยอันตรายให้เรา เรา
แต่ป่าคนเดียวซึ่งเป็นที่เคารพยำเกรงของตน จึงทำให้ไม่มีใครกล้ามา
รังแกพวกเรา

แต่เมื่อป่าต้องมาเสียชีวิตในระยะเวลาอันสั้นและเกิดขึ้นโดยพวก
เราไม่ทันได้เตรียมตัวรับเหตุการณ์เช่นนี้ นิกคิดว่าพวกเราต้องเริ่มต้น
ชีวิตกันใหม่ พวกเราต้องคุ้มครองรักษาตัวของเราเองให้ดีที่สุด
เพราะพวกเราไม่มีป่าซึ่งคอยปกป้องคุ้มครองเราอีกแล้ว นิกใจหาย
วามเวทนาออกจากบ้าน คนมองเรา ด้วยสายตาแปลก ๆ นิกคิด
ว่าคนพวกนั้นมองเราที่พวกเราทำพลาด แต่ถึงแม้ว่าเราจะไม่มี
ป่าแล้ว นิกและพวกพี่น้องทุกคนจะต้องอดทนพยายามต่อสู้กับชีวิต
ข้างหน้าในอนาคตทุกอย่าง นิกมาไตร่ตรองและเสียใจที่สุดที่ว่ามันยังไม่ทัน
ได้ขอบแทนพระคุณของป่าที่ได้ช่วยเหลือเลี้ยงดู นิกมาจนโต นิกก็ได้แต่
เพียงช่วยรับใช้ป่าในงานอันเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งถ้าจะเอามาเปรียบเทียบกับ
กับบุญคุณของป่าซึ่งมีต่อนิก ก็ไม่มีค่าอะไรเลย แม้แต่อาวุธดีดท้าย
ของป่านิกได้ช่วยเหลือเพียงเล็กน้อย ซึ่งไม่คุ้มกับที่นิกจะต้องมาเสีย

ณ

ป่าไปเลย อนิจจาป่าช่างบุญน้อยไม่ทันได้เห็นอนาคตของลูกของป่า
ทุกคน แม่แต่พอตอยซังอกบ่เคยวกจะจบการศึกษาแล้ว

แต่นึกก็มาคิดได้ว่าถ้าป่ายังมีชีวิตอยู่ออกต่อไปก็คงจะต้องลำบาก
มาก เพราะเมื่อป่ามีโรคออกหลายอย่างซึ่งจะต้องเป็นโรคประจำตัว
ป่าคงได้รับทรมานอีกมาก ที่ป่าตายไปนี้ป่าก็ไม่ว่ากันว่าป่ามีโรคออก
หลายอย่างที่จะต้องรักษา นิดใจที่ป่าไม่ทราบเพราะป่าของนิดจะได้
ไม่ต้องวิตกกังวลในความทุกข์ในโรคร้ายต่าง ๆ ป่าของนิดจะได้ไป
อย่างเป็นสุขโดยแท้จริง ขอให้ป่าจงคุ้มครองพวกเราทุกคน นิดขอ
อ้อนวอนและภาวนาต่อคุณพระศรีวิรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายใน
โลกนี้ จงดลบันดาลให้ป่าได้ไปอยู่ ณ ที่ ๆ นิดปรารถนาและทุกคน
ที่รักป่า แม่ และพวกลูกทุกคนก็ต้องการให้เป็นจริงอย่างนั้นด้วยกัน

นิด

(ศรีเต๋าวางค์ เต๋อ้วยาน)

๓ ส.ค. รำลึก

วันนั้นเป็นวันที่ ๓ ส.ค. ๐๔ ตรงกับวันพฤหัสบดี ซึ่งเมื่อก่อนนั้น
เมื่องวันนั้นจะไม่มีความหมายอะไรเลย หน้อยจะไม่ถามวันนั้นทราบชีวิต
ของหน้อย นอกจากน้องๆ กูกไก่และน้องหนึ่งโหม่ง เพราะยังเด็กเกินไป
ไปที่จะคิดจะนึก และจะจำวันนั้นเป็นวันที่ป่าจากถูก ๆ ไปโดยไม่มีความ
กตัญญู ป่าคงจะไปเกิดแล้ว

ป่าชอบเที่ยวต่างจังหวัดแทบทุกอาทิตย์ ป่าจะต้องไปจังหวัดไหน
จังหวัดไหน เช่น หัวหิน ศรีราชา จันทบุรี นครราชสีมา ฯลฯ มาจน
ครั้งสุดท้าย ป่าได้ไปจังหวัดพิษณุโลก เพื่อจะไปไหว้พระพุทธรูป—
ชินราช

ในวันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๔ เป็นวันเข้าพรรษา ตรงกับ
วันศุกร์ ที่ทำงานหยุด ๓ วัน และพอดูตรงกับวันเสาร์และวันอาทิตย์
จึงหยุดติดต่อกันเป็น ๓ วัน

ในวันอาทิตย์ตอน ๕ โมง ป่ากลับมาถึงบ้านบอกว่าไม่ค่อยสบาย
ปวดท้อง วันรุ่งขึ้นหน้อยเห็นป่าไม่ค่อยสบายคิดว่าจะลาหยุด ๓ วัน
เพื่อช่วยเหลือน้องคนเล็กคอกูกไก่

วันอังคารเห็นป่าค่อยยังชั่วจึงไปโรงเรียนตามปกติ ต่อมา
วันพุธพอเลิกจากโรงเรียน พอดอนเย็นกลับมามีบ้านที่ทราบจากหน้อย
ว่าป่าได้ไปอยู่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า พญาไท เสียแล้ว ดังนั้น

9

หน้อยจึงทนายได้ว่าป้าคงจะป่วยมาก พอรับประทานข้าวเสร็จก็ไปเยี่ยม
ป้าที่โรงพยาบาลทันที และพอไปถึงก็เห็นป้านอนอยู่บนเตียง มัด
ข้อเข่าเย็บอยู่ข้าง ๆ เตียง มมองออกซิเจนปอดติดคคตุมทหน้า ส่วนที่
ปลายเท้าของป้ามีเข็มให้หน้าเกดตอยู่ กว่าจะกดบบ้านก็ ๕ ทุ่มเข้าไป
แล้ว

วันรุ่งขึ้นเป็นวันพฤหัสบดี หน้อยก็ไปเรียนหนังสือตามปกติ โดยไม่ึกว่ามันจะมาถึงเร็วขนาดนั้น พอหน้อยกลับจากโรงเรียนก็เห็นแม่ หน้อยทึ่งมาก เห็นพ่อขอร้องให้อยู่ หน้อยก็รู้ได้ทันทีว่าอะไรเกิดขึ้น หน้อยจึงวิ่งเข้าไปถามแม่ว่าจริงหรือป่ะแม่ที่ว่าป้าตาย แม่บอกว่าจริง หน้อยตกใจจนไม่ทราบว่าจะทำอย่างไรดี พอรู้ดีกับแม่ก็บอกว่าพรุ่งนี้เขาจะทำการเผาศพป้าตายเพราะเหตุใด

พอตกค่ำเหนื่อยรู้ดีกว่าจะโรมนั้นเจ็บไปหมด บ้าจำตุก ๆ ยังไม่
มดุดคนใดได้กำหนดบุญคุณของบ้าเลย

บ้างจะคุ้มครองลูก ๆ ให้พ้นอันตรายได้ ขอให้ป่าไปตรับฟัง
ความจริงจากหน่อด้วยเถอญ.

๗
หนอย

(ด้ว้่างพรวณ ด้ว้่างภายน)

๓

หนังสือคิดถึงป่า

ป่าจำ หนังสือคิดถึงป่ามากครับ ถ้าป่าอยู่คงดีใจ เดียวหนังสือก็ไปเรียกป่าจำได้แล้ว หนังสือจะพยายามเรียนหนังสือ และจะคิดอะไรอย่างที่เป็นใจทุกอย่างครับ ขอให้ป่าจงเป็นสุขเถิด

หนังสือ

(อนันต์ฤทธิ เสงี่ยมาน)

สุดเลียดาย

ร้อยเอก พุด ๑ เมื่อมีชีวิตอยู่เคยกล่าวไว้ เป็นคนมีโชคติดตัว อยู่ใกล้ บิดามาแต่เยาว์ และเมื่อเข้าเขตมัธยมแล้วก็ยังได้อยู่ใกล้กับ บิดามาโดยตลอดจนถึงวันสิ้นอายุขัย ต่อมาขณะนั้นหลาน ๆ คงได้รับความอุปการะจากท่านและน้อง ๆ ของเธอ เป็นผู้ให้ความอนุเคราะห์ แก่บุตรในการให้ความอุ่นใจ เนื่องจากคุณพุด ๑ เป็นผู้มั่งคั่งศรัทธา และเชื่อมั่นในพระพุทธศาสนา จึงตั้งใจไปนมัสการพระพุทธชินราชที่ จังหวัดพิษณุโลก ฉะนั้น เมื่อวันที่ ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๐๔ หลังจาก ประชุมที่กระทรวงการอุตสาหกรรมแล้ว ได้โทรศัพท์มาเพื่อจัดกระเป๋า เดินทางไปจังหวัดพิษณุโลกในวันที่ ๒๘-๒๙-๓๐ เนื่องจากเป็นวันหยุด เข้าพระราชพอดวันศุกร์ เดียร์ อาทิตย์ เมื่อได้เดินทางไปถึง องค์พระ- พุทธชินราชแล้ว หลังจากที่ได้เข้าไปกราบนมัสการไปถึงเวลา ๑๔.๓๐ น. พักอยู่ในพระอุโบสถราว ๆ ๑๖.๐๐ น. ก็เดินทางไปเพื่อหาที่พัก หลัง จากนั้นแล้ว ๒ ชั่วโมงจึงบอกว่ารู้สึกเป็นไข้และปวดท้อง ขอนอนพัก และขอรับประทาน พอดวันที่ ๓๐ กลับเดินทางกลับ ในวันที่ ๓๑ นายแพทย์ยันต์ บุนนาค มาตรวจอาการบอกว่าดำใจใหญ่อกเจ็บ แต่ วันที่ ๑ สิงหาคม ก็มาดูเห็นว่าอาการดีขึ้น ในวันที่ ๒ สิงหาคม ว่า มีปอดบวมเล็กน้อย ควรอยู่โรงพยาบาล จึงไปอยู่โรงพยาบาล

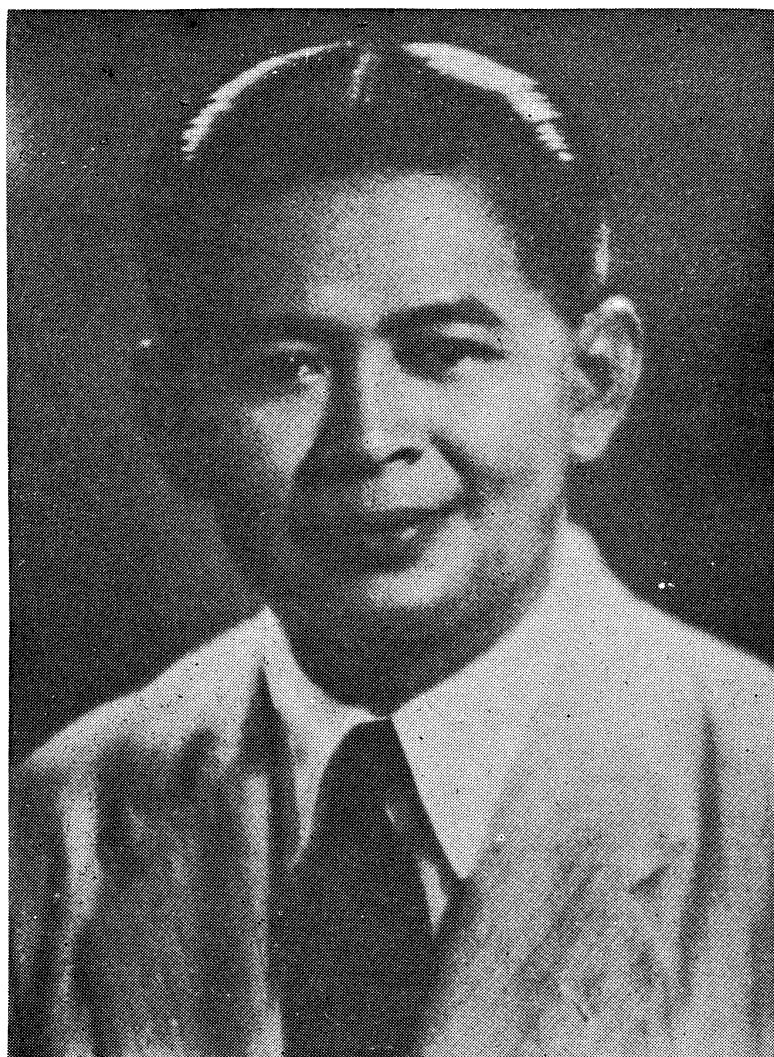
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๕๐๔ ค่ะ ต่อมาเมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม ๒๕๐๔ คุณพุด
ได้หยุดการหายใจเมื่อเวลา ๑๔.๔๕ น. นายแพทย์ได้ให้ความช่วยเหลือ
แต่หมดหวัง ฉะนั้น เมื่อแพทย์ได้ทำการผ่าศพในวันที่ ๔ สิงหาคม
๒๕๐๔ จึงทราบแน่ชัดว่าคุณพุดมีไตไม่ทำงาน หัวใจโต ถ้าได้ทะลุ ถ้าเหตุ
ใหญ่เหล่านี้ทำให้คุณพุดสิ้นชีวิตอย่างหน้าใจหาย ทำให้รู้สึกคิดถึง
เธออย่างบอกไม่ถูก ตลอดเวลาที่อยู่ร่วมกันมา ๒๑ ปี ไม่เคยมีสาเหตุ
ทำให้แตกร้างกันเคยในครอบครัว เมื่อมาดวนถึงแก่สิ้นชีวิตอย่าง
กะทันหันเช่นนั้น จึงขอกล่าวอีกครั้งว่าสุดท้ายจะเสียดาย.

ศรีพล เสาว์ภายน

“หนูพล เพื่อนรัก”

ไม่มีใครที่จะมีชีวิตอยู่ได้คำฟ้า ทุกคนต้องตาม“หนู” ไป, ซ้ำ
หรือเร็วเท่าไหน แต่คนที่ยังอยู่ก็อดคิดถึง “หนู” และคุณธรรมของ
“หนู” ไม่ได้ เราขอภาวนาให้เพื่อนจงไปตามที่ทางธรรมเรียกว่า
สุคติ ถิ่นนิมิตเพื่อนรัก

จากเพื่อน น.ค. ๗๕ ของ “หนู”

ร้อยเอก พูล เสาว์ภายน

ชาติ ๒๕ เมษายน ๒๔๕๔

มรณะ ๓ สิงหาคม ๒๕๐๔

ประวัติย่อ

ร้อยเอก พุด เสาว์ภายน เกิดวันเสาร์ที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๔ (ปีกุน) ที่บ้านพักวัดเชิงเตน ตำบลปากคลองโฮ่งอ่าง (ขณะนั้นคือ วัดบพิตรพิมุข ตำบลจักรวรรดิ) อำเภอเดิมพันวงศ์ จังหวัดพระนคร เป็นบุตรชายของ เดวโกโท พระทำนุธิมิต (เพิ่ม เสาว์ภายน) มารดา ชื่อ อิน เมื่อเยาว์วัยได้รับการศึกษาหลายแห่ง เช่น วัดบพิตรพิมุข วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดราชบพิธ โรงเรียนพระตำหนักหอดวงส์วน— กุหลาบวิทยาลัย เมื่อจบการศึกษาแล้วได้เข้าศึกษาเป็นนักเรียนนายดาบ รุ่น พ.ศ. ๒๔๗๕ ที่โรงเรียนนายร้อยทหารบก ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๗๓ ได้ทำการมงคลสมรสกับ น.ส. ศรีพุด ภาณุพันธ์ บุตรี นายพันตรี พระศรีกันดาลพุด (ดิ ภาณุพันธ์) มารดาชื่อทองคำ ร้อยเอก พุด ฯ มี บุตรธิดา ๒ คน คือ

๑. น.ส. แจ่มจรัส เสาว์ภายน
๒. น.ส. ชัชวรี เสาว์ภายน
๓. น.ส. ศรีเสาวภางศ์ เสาว์ภายน
๔. ด.ญ. สว่างพรรณ เสาว์ภายน
๕. ด.ช. อนันตฤทธิ เสาว์ภายน
๖. ด.ญ. กฤตยา เสาว์ภายน

การรับราชการ

- ๑ เมษายน ๒๔๗๖ ผู้บังคับหมวดกองพันทหารปืนใหญ่ที่ ๓
รักษาพระองค์
- ๑ เมษายน ๒๔๗๗ นายทหารฝึกหัดราชการโรงเรียนนายทหาร
ดัดการ
- ๑ พฤษภาคม ๒๔๗๘ ประจำกรมอาภรณ์ภัณฑ์ทหารบก
- ๒๕ พฤศจิกายน ๒๔๗๘ นายทหารคนสนิทเจ้ากรมอาภรณ์ภัณฑ์
ทหารบก
- ๘ เมษายน ๒๔๘๐ นายทหารคนสนิทของผู้บัญชาการโรงงาน
ฝ้ายสยาม
- ๓๐ มีนาคม ๒๔๘๑ ประจำแผนกโรงงานฝ้ายสยาม
- ๑๖ กันยายน ๒๔๘๔ รักษาราชการหัวหน้าแผนกที่ ๑ โรงงาน
ฝ้ายสยาม
- ๑ ธันวาคม ๒๔๘๖ ออกจากประจำการเป็นนายทหารกองหนุน
ชั้นเบญจัต เพราะโอนไปสังกัดกระทรวง
อุตสาหกรรม ตำแหน่งหัวหน้ากองการค้า
โรงงานทอผ้าไทย และเข้าประจำตำแหน่ง
ในโรงงานฟอกหนัง และโรงงานกระดอบ
ปานตลอดมาจนถึงแก่กรรม.

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ตามแจ้งความทหารที่ $\frac{๑๙๗/๑๕๖๗๔}{๒๔๙๓}$

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ตามแจ้งความทหารที่ $\frac{๕๕๖/๔๐๒๙๐}{๒๔๙๔}$

ราชการพิเศษ

- ราชการสนามปราบกบฏ เมื่อตั้งกองพันทหารปืนใหญ่ที่ ๑ รักษาพระองค์ ตำแหน่งผู้บังคับหมวดในกองพันทหารปืนใหญ่ที่ ๑ รักษาพระองค์ (ได้รับเหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญ)
- ราชการทัพ ในคราวพิพาทกับอินโดจีนฝรั่งเศสเรียกร้องดินแดนคืน ตั้งกองพันพลธิการทหารบก ตำแหน่งผู้บังคับกองพลธิการกองกำลังนามอุบล (ได้รับเหรียญชัยสมรภูมิ)
- ราชการสนาม ไปยึดดินแดนที่จังหวัดปัตตานีตั้งกรมพลธิการทหารบก ตำแหน่งผู้บังคับกองกำลังจังหวัดปัตตานีตั้งกรม
- ราชการทัพ ในคราวประกาศสงครามกับบริเตนใหญ่และสหรัฐอเมริกา ตั้งกองพันพลธิการทหารบก ตำแหน่งผู้บังคับกองพลที่ ๑ ผู้บังคับกองพันทาง และผู้บังคับกองพันเพชรรวม

พิษณุโลก

จังหวัดภาคเหนือ (แผนที่ ท. ๔) ตั้งศาลากลางที่ฝั่งขวาแม่น้ำ
น่าน อ. เมืองพิษณุโลก การเชื่อมต่อฝั่งของเมืองให้ถึงกันมีสะพาน
เหล็กกว้าง ๕.๓๘ ม. ยาว ๑๑๘ ม. เป็นสะพานข้ามช่องข้ามแม่น้ำน่าน
สร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ทิศเหนือจด จ. อุตรดิตถ์ ทิศตะวันออก
จด จ. เลย และ จ. เพชรบูรณ์ ทิศใต้ จด จ. พิจิตร ทิศตะวันตก
จด จ. กำแพงเพชร และ จ. อุตรดิตถ์ น. ประมาณ ๘๕๐๐ คนจาก
จากกรุงเทพ ฯ โดยรถไฟสายเหนือถึงพิษณุโลก ๓๘๘ ก.ม. ทางน้ำ
ไปตามแม่น้ำเจ้าพระยาถึงปากน้ำโพแล้วไปตามแม่น้ำน่าน

ภูมิประเทศ ทางตะวันออกลดหลั่นมากเป็นป่าไม้เต็งเขา มี
ราบน้อย นอกนั้นเป็นทิวเขาลูก ๆ ไปทั้งในลุ่มแม่น้ำน่านและลุ่ม
แม่น้ำยม พ. ๑๖๕ (๒๔๙๐)

อาชีพ ทำนา ทำป่าไม้ ทำสวน ทำไร่ และทำการประมง
ประเพณีของชาวจังหวัดนทศวรรคด่าวกคือของพวกโซ่ง ซึ่งมี
อยู่มากใน อ. บางระกำ คือประเพณีการแต่งงาน มี ๒ อย่าง

อย่าง ๑ การสู่ขอ เมื่อชายหญิงชอบพอรักใคร่กันแล้วจึง
เข้ามาสู่ขอ โดยมากฝ่ายหญิงเรียกครองดินดอดเท่าจำนวนที่แม่เคย
ได้ เช่นแม่แต่งงานได้ดินดอด ๒๐ บาท ถึงคราวแต่งงานลูกสาว
ก็เรียก ๒๐ บาท ถึงเวดากฤษดกแต่งงานกัน

อีกอย่าง ๑ อาดำ เมื่อชายหญิงชอบพอรักใคร่กันและให้
 แก้วแก่ไปจัดการดูขอแล้ว เจ้าบ่าวก็ไปอยู่ในบ้านเดียวกับครอบครัว
 ของเจ้านาง ช่วยติดตามารดาของเจ้านางทำมาหากิน การกำหนด
 เวลาแต่งงานก็แล้วแต่ฝ่ายผู้ใหญ่ของเจ้านางจะกำหนด บางรายไม่มี
 บุตรเลี้ยงด้วยกันต้องด่ามคนแล้วจึงนัดแต่งงานกัน พธแต่งงานอาดำ
 น ผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงเรียกตั้งของเป็นพธเช่น เงิน สุรา และตุ๊กต
 หนึ่งสำหรับเซ่นผี พอถึงวันฤกษ์ดฝ่ายชายก็มาทำพธ เสร็จแล้ว
 เสด็จอาหารกัน บางทีมีการพธนราทาเพลงเพื่อกความครึกครื้น เสร็จ
 พธแล้ว ชายก็พาภรรยาและบุตรของตนแยก ครอบครัวไปหาเลี้ยงชีพ
 ตามลำพัง

ประเพณีการศพของพวกโซ่ง เมื่อคนในครอบครัวใดตายลง
 บรรดาญาติและเพื่อนบ้านใกล้เคียงต้องไปเยี่ยม และร้องไห้ โอศครวญ
 เมื่อยกศพไปป่าช้าก็ต้องพากันเดินตามศพร้องไห้ไปด้วย ตั้งของที่ต้อง
 นำไปพร้อมกับศพ คือ ธง สุราหรืออุ เมื่อเผาศพเสร็จก็เก็บกระดูก
 ได้หม้อนำไปฝังไว้ในที่ ๆ เผาพร้อมกับสุรา เขาเรียกเป็นเครื่อง
 หมายไว้

ในการทำพธต่าง ๆ ของพวกโซ่ง ชายหญิงทุกคนต้องแต่งกาย
 สวมเสื้อคลุมทำด้วยผ้าดำปักเป็นลายขาวและแดงด้วยกันหมด

๑. พิษณุโลกเป็นเมืองโบราณ พนทเดิมก่อนที่จะสร้างเมือง
 ขึ้น เห็นจะเป็นท้องที่ของเมืองโชนบุรี เพราะปรากฏในพงศาวดาร

เห็นว่า เมื่อพระเจ้าพญาราชกรุงศรีสัตนาคนหุตวรรคแล้ว พระธรรม
ไตรโลกโอรสด้วยราชย์แทนแล้วออกทรงผนวชที่เมืองโสมบุรี ซึ่งเป็น
เมืองพระญาติของพระองค์ พระเจ้าโกรพราชให้สร้างพระเจดีย์บรรจุ
พระเกศธาตุ แล้วพระราชทานนามว่าวัดจุฬามณี เข้าใจว่าเป็นวัด
เดียวกันกับวัดที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ว่าได้ทรงสร้าง (บูรณ)
เมื่อได้ขึ้นไปประทับเมืองพิษณุโลกแล้วทรงผนวชที่วัดนั้น

เมืองพิษณุโลกเคยเป็นเมืองมาแต่ก่อนสมัยขอม ครั้นต่อมา
เมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๔๐๐ ขอมได้ครอบครองเมืองนี้ ปราบกฏพยาน
หลักฐานที่ขอมสร้างไว้คือปราสาทศิลาแดงที่วัดจุฬามณี เดิมทีเดียว
คงเรียกชื่อเมืองว่าเมืองสองแคว เพราะในสมัยสุโขทัยมีชื่อปรากฏ
อยู่ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ที่ตั้งเมืองเดิมอยู่ทางวัดจุฬามณี
ในระหว่างแควแม่น้ำน่านและแควน้อย แต่เดี๋ยวนี้แควน้อยเปลี่ยนไป
ไหลออกแม่น้ำน่านเหนือเมืองขึ้นไปราว ๓๐ ก.ม. ยังคงมีแต่แนวคันนา
ขนาดใหญ่ดินเหนียวมากจนกลายเป็นที่จับสัตว์น้ำปรากฏอยู่ทุกวันนี้ ถึง
พ.ศ. ๑๘๐๒ พญาธิไทยมาประทับเมืองพิษณุโลก ปฏิบัติพระมหา
ราชาปลูกพระศรีมหาโพธิ์อยู่ ๗ ปี ครั้น พ.ศ. ๑๘๒๑ พญาไธยฤไทย
ต่อสู้กองทัพกรุงศรีอยุธยาไม่ได้ ก็ยอมอ่อนน้อมตามเดิม โปรดแบ่ง
เขตเป็น ๒ มณฑล เมืองตาก กำแพงเพชร และพระบาง เมือง
กำแพงเพชรเป็นเมืองใหญ่ ให้พระยาสุริยวัชรบุตริตติพระมหาดำรง
พระบรมราชาธิราชที่ ๑ ปกครอง พญาไธยฤไทยคงปกครองเมือง

สุโขทัย สวรรคโลก พิษณุโลก ซึ่งจัดเป็นอภิมณฑลหนึ่ง ต่อ พ.ศ. ๑๘๔๘ พญาไถยฤไทยจึงย้ายราชธานีจากเมืองสุโขทัยไปครองเมือง พิษณุโลก แล้วย้ายตัวเมืองจากที่เดิมมาสร้างใหม่ในฝั่งเดียวกัน ห่าง แม่น้ำน่านประมาณ ๑ ก.ม. ภายในกำแพงเมืองมีพระราชวังจันทน์ได้ เป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินต่อมาหลายพระองค์ แม่น้ำน่านที่ไหล ผ่านกำแพงเมืองนั้นสันนิษฐานกันว่าเดิมจะเป็นแค่คลองขุดจากแม่น้ำ น่าน เพื่อชักน้ำเข้าเมือง ภายหลังน้ำเซาะกว้างออกจนกลายเป็นลำ แม่น้ำ ด้วยน้ำทางแม่น้ำเก่าอ่อนดงทำให้ดินเหนียวเป็นคลองไป เมือง พิษณุโลกจึงกลายเป็นเมืองเอกแทน

พ.ศ. ๑๘๘๑ พระมหาธรรมราชาที่ ๕ ทวณค ดมเด็จพระ ราชเมศวรต้องเสด็จขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก ซึ่งให้รวมหัวเมืองเหนือ ทางปวง คือ พิษณุโลก พิจิตร สุโขทัย สวรรคโลก พิษัย เพชร- บรมณ์ กำแพงเพชร ตาก พระบาง ถึง พ.ศ. ๑๘๘๑ ดมเด็จพระ บรมราชาธิราชที่ ๒ สวรรคต ดมเด็จพระราชเมศวรต้องเสด็จกลับ ลงมาครองกรุงศรีอยุธยา เสด็จพระนามเป็นดมเด็จพระบรมไตรโลก นาถ ทางเมืองเหนือจึงให้เจ้าเมืองปกครองชนกรุงทุกเมือง ดมยนั้น พระเจ้าติโลกราชเป็นใหญ่ในอาณาจักรตานนา มีอำนาจมาก ยกกอง ทหารมารบกวณเมืองเหนือเมือง ๆ ต้องเสด็จขึ้นไปประทับที่เมือง พิษณุโลก ทรงสถาปนาวัดจุฬามณี แล้วทรงผนวชทอดนิน ๘ เดือน ใน พ.ศ. ๑๘๘๒ ทางกรุงศรีอยุธยาขึ้น โปรดให้ดมเด็จพระบรมราชาธิราช ไอรอดงค์ใหญ่ปกครองอย่างเมืองพระมหาอุปราช

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จสวรรคตที่เมืองพิษณุโลก ใน
 พ.ศ. ๒๐๓๑ พระเชษฐาโอรสเกิดแต่พระชนนเป็นเชอราชวงศ์กษัตริย์
 กรุงสุโขทัยได้ครองเมืองเหนือประทับ ณ เมืองพิษณุโลกถึง พ.ศ. ๒๐๓๔
 เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๓ สวรรคตแล้วเสด็จลงมาด้วยราชย์
 ณ กรุงศรีอยุธยา เป็นสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ เมืองพิษณุโลกกว้าง
 ผู้ปกครองต่อ พ.ศ. ๒๐๖๙ โปรดตั้งสมเด็จพระหน่อพุทธางกูรเจ้าเป็นอุปราช
 (พระอาทิตย์วงศ์เกิดแต่พระชนนเป็นเชอราชวงศ์สุโขทัย) ประทับอยู่
 เมืองพิษณุโลกได้ ๓ ปี สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ สวรรคต ต้อง
 เสด็จลงมาครองราชสมบัติ เสด็จพระนามเป็นสมเด็จพระบรมราชา
 ธิราชที่ ๔ จึงโปรดให้พระเจ้าหน่อयाเธอ พระชนนเป็นเชอพระองค์
 เมืองเหนือ เป็นพระไชยราชา ไปปกครองเมืองพิษณุโลก พ.ศ. ๒๐๗๗
 พระไชยราชาเสด็จมาปราบดาภิเษกเป็นสมเด็จพระไชยราชาธิราช ๗
 เสด็จกลับจากไปตั้งเชิงใหม่แล้วก็ถูกวางยาพิษสวรรคต ใน พ.ศ. ๒๐๘๐
 ถึง พ.ศ. ๒๐๘๓ ขุนพิเรนทรเทพ เชอพระราชวงศ์เมืองเหนือ พระราช
 บุตรเขยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลกเป็นพระ
 มหาธรรมราชา

พอสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จด้วยราชย์ได้ ๗ เดือน พระเจ้า
 ตะเบงขเวตกยกกองทัพมาตกรุงศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาคุม
 กองทัพเมืองเหนือลงมาช่วย พม่าถอยทัพไปทางเหนือ พระมหินทร
 และพระราเมศวรคุมกำลังตามตีทัพพม่า บุเรงนองจึงข่มพดจับ

พระมหินทรและพระราเมศวรได้ ต้องเสียช้างชนะงาพลายศรีมั่งคดกับ
พลายมั่งคดทอแปดก พม่าจึงคืนตัวให้

พ.ศ. ๒๓๐๖ พระเจ้าบุเรงนอง ยกกองทัพมาตีเมืองเหนือ
เมืองชนเมืองพิษณุโลกแตก แล้วเข้าตีเมืองพิษณุโลก ในเมืองขึ้น
ได้ขบถอาหาร และเกิดไข้ทรพิษคนตายมาก พระมหาธรรมราชาต้อง
ยอมอ่อนน้อมถือน่ากระทำได้ดี พระเจ้าบุเรงนองเอาสมเด็จพระนเรศวร
ซึ่งเสด็จจตุรภพเมืองนไปเป็นทูลจ่านายอยู่ ณ กรุงหงสาวดี แล้วพม่า
จึงยกกองทัพลงมาตีกรุงศรีอยุธยา

เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิออกทรงผนวช พระมหาธรรม
ราชาก็ไม่ยอมอยู่ในบังคับบัญชาพระมหินทรซึ่งพระองค์ให้ครองราชสมบัติ
แทนอยู่นั้น พระมหินทรจึงชวนพระไชยเชษฐาเจ้าผู้ครองแคว้น
ล้านช้างให้มาตีเมืองพิษณุโลก ถ้าเหตุเพราะพระมหาธรรมราชาไป
ทูลพระเจ้าบุเรงนองให้นำแย่งพระเทพกษัตรที่พระราชทานพระไชยเชษฐา
ไป แต่ผู้พระมหาธรรมราชาไม่ได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
จึงถามนพวงศ์แล้วเสด็จขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลกพร้อมกับพระมหินทรกับ
พระวิสุทธิกษัตริ์ และพระโอรสธิดาพระมหาธรรมราชาลงมาไว้กรุงศรี
อยุธยา เมืองไทยแตกกันด้วยอุบายของพม่า พม่าจึงเกณฑ์ไทย
เมืองเหนือให้พระมหาธรรมราชาเป็นแม่ทัพยกมารบด้วยทัพหนึ่งใน พ.ศ.
๒๓๑๓ พระเจ้าบุเรงนองตกรุงศรีอยุธยาแตกแตกแตกแตกทางเมือง
พิษณุโลก

ตอนหงนดั้มเดจ พระ นเรศวร ไม่ต้งเด็ดไป เบิน ทั่วจำ นำอยู่
 กรุงหงสาวดีเพราะเป็ดียนพระสุพรรณเทวพระพินางไปแทนเดว จึง
 เด็ดจขนไปครองเมืองพิษณุโลก ใน พ.ศ. ๒๓๑๔ แต่เมอพระชนม์ได้
 ๑๖ พรรษา ครนประกาศอิสรภาพใน พ.ศ. ๒๓๒๗ ก็โปรดให้กวาดต้อน
 ครวทงเมืองเหนือให้ร้างไว้ ๘ ปี

เมอ พ.ศ. ๒๓๐๔ พม่ายกกองทัพไปตเมืองเชียงใหม่ โปรดให้
 เจ้าพระยาพิษณุโลกยกกองทัพเมืองเหนือขนไปช่วย แต่ช่วยไม่ทัน ครน
 กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งหลัง ใน พ.ศ. ๒๓๓๐ เดว เจ้าพระยา
 พิษณุโลก (เรื่อง) เข้าใจว่าเป็นคนเดยวคนนใดตงตวขนเบินเจ้า
 อิศระกก ๓ พ.ศ. ๒๓๑๓ ดั้มเดจพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพเรือขนไปต
 ชุมนุญเจ้าพระยาพิษณุโลก พระองค์ตองบาดเจ็บถอยทัพกลับ เจ้า
 พระยาพิษณุโลกจึงทำพทธสาภิเชกเบินกษัตริย์อยู่ได้ ๗ วันถึงพิราดย
 เจ้าพระฝางจึงยกกองทัพมาตอมเมืองพิษณุโลก ๒ เดือนเข้าเมืองได้
 เก็บรวมทรัพย์และต้อนราษฎรชาวเมืองพิษณุโลกเอาไปไว้เมืองด้วงค
 บุรี อาณาเขตจึงรวมเข้าในักกของเจ้าพระฝาง ครน ๒ ปีต่อมา
 ดั้มเดจพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงเด็ดจยกกองทัพเรือขนไปตกกเจ้าพระฝาง ต
 ได้เมืองพิษณุโลก แดวยกขนไปตเมืองด้วงคบุรี เจ้าพระฝางทงเมือง
 หั้นไป โปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์ (กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิง
 หาท) เบินเจ้าเมืองพิษณุโลก พ.ศ. ๒๓๑๘ อะแซห่วนักไหกองทัพ
 ๓๐,๐๐๐ ตงตอมเมืองพิษณุโลกจนไทยขาดเดบียงอาหารตองทงเมือง

เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองสำคัญ ตามกฎหมายตราว่า
เมืองพระยามหานคร

จ. พิษณุโลกมี ๒ อำเภอ คือ ๑. เมืองพิษณุโลก ๒. นคร
ไทย ๓. บางระกำ ๔. วังทอง ๕. พรหมพิราม ๖. บางกระทุ่ม
และมก ๓ คือ กิ่งวัดโบสถ์ (ซึ่ง อ. พรหมพิราม) มีตั้งสำคัญ คือ
ปชนยสถานและปชนยวตถุอันเป็นทบทกถกนว่าศักดิ์สิทธิ์ เช่น พระ
เจดีย์ศรีรัตนมหาธาตุและพระพุทธรชินราช ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ
นอกนมโบราณสถาน คือ พระราชวังจันทน์ สร้างกรุงพระเจ้าไทย
ยังเหลืออยู่แต่ซากวัดจุฬามณี ซึ่งตามพงศาวดารเหนือว่าพระเจ้าโกรพ
ราชให้สร้าง และตามพระราชพงศาวดารกรุงเก่าว่า สมเด็จพระ
บรมไตรโลกนาถทรงปฏิสังขรณ์แล้วเสด็จออกทรงผนวช พระรูปหล่อ
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช

เรื่องเมืองพิษณุโลก

พระนิพนธ์

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ

เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองโบราณ มีเรื่องหนึ่งในพงศาวดาร
ไทยยิ่งกว่าเมืองอื่น ๆ โดยมาก ได้เคยเป็นราชธานีแทนพระนครศรี—
อยุธยาอยู่สมัยหนึ่ง และเป็นราชธานีฝ่ายเหนือพระมหาอุปราช
ปกครองติดต่อกันมาหลายพระองค์ แม้ถึงสมัยเมื่อเป็นแต่หัวเมืองก็ยัง
นับว่าเป็นเมืองเอกคู่กับเมืองนครศรีธรรมราช เพราะเมืองหน้าคักข้าง
ฝ่ายเหนือ เคยเป็นทมนต์ต่อสู้ศึกมาหลายครั้ง เดิมมีป้อมปราการ
ตั้งทางดงฟาก เสด็จมาน่านไว้งดงามเมือง แต่เรือเดียวเมื่อตอนปลายสมัย
กรุงธนบุรีเป็นราชธานี หรือเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์
นี้ เพราะในสมัยนั้นไม่มรพดพอจะรักษา เกรงพม่าซำคักจะมายึดเอา
เป็นทมนต์สำหรับทำสงครามกับไทย

ตำนานเมืองพิษณุโลก

ตำนานเรื่องสร้างเมืองพิษณุโลกมีอยู่ในหนังสือ “พงศาวดาร
เหนือ” โดยพิสดาร หนังสือพงศาวดารเหนือนี้ พระวชิรบรรพชา
(น้อย) เจ้ากรมราชบัณฑิตฝ่ายพระราชวังบวร ๆ แต่งเมื่อ ป.เถาะ พ.ศ.
๒๓๕๐ ในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ เวदानันยังไม่ได้ฉบับฉบับนักวิจารณ์ครั้ง

กรุงสุโขทัย เป็นแต่รวบรวมเอาเรื่องพงศาวดารเกดต่าง ๆ ๕๑
 มาเรียบเรียงติดต่อเขาเป็นเรื่องเดียวกัน ครั้นมาพิจารณาในปัจจุบัน
 นี้ จึงเห็นว่าความทกต่างในหนังสือพงศาวดารเห็นอนันต์เกิดอนาคต
 จากหลักฐานที่ปรากฏ ทั้งในศิลาจารึกกรุงสุโขทัยและลักษณะ
 ของโบราณวัตถุที่เมืองพิษณุโลกไม่มั่นคง เหมือนเรื่องราวตอนร่าง
 กรุงศรีอยุธยาแล้ว ซึ่งอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร เพราะฉะนั้น
 เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกที่จะบรรยายต่อไปจะต้องนับเป็นสองตอน
 คือ ตำนานตอนก่อนร่างพระนครศรีอยุธยา กล่าวความตามหลักฐาน
 ทั้งในศิลาจารึก และโบราณวัตถุ ประกอบกับเรื่องพงศาวดารเห็น
 ตอน ๑ ตำนานตอนภายหลังร่างพระนครศรีอยุธยาตอน ๑

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลก ตอนก่อนร่างพระนครศรีอยุธยา
 นี้ มีหลักฐานปรากฏว่าเมืองพิษณุโลกนั้นพวกขอมสร้าง แต่ในชั้น
 เดิมจะเรียกว่าเมืองอะไรหาทราบไม่ ปรากฏหลักฐานแต่ว่าเมืองเดิม
 อยู่ริมหน้าข้างฝั่งตะวันออก ทิศตรงวัดจุฬามณี ไต่เมืองเดิมนั่งไปทาง
 ด้านประมาณ ๘ กิโลเมตร เพราะยังมีเทวดถานของขอมซึ่งแก้ไข
 แปลงเป็นพระปรางค์วัดจุฬามณีปรากฏอยู่เป็นสำคัญ แต่เทวดถาน
 เป็นปรางค์ขนาดเล็กย่อมยอแต่เดียว ดังให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกเมื่อครั้ง
 ขอมเป็นแต่เมืองน้อย คงเป็นเพราะในสมัยนั้นที่แผ่นดินยังต่ำเป็นทะเล
 อยู่มาก ตรงที่สร้างเมืองเห็นจะเป็นชายทะเลทางข้างตะวันออก ต่อ

มาเมืองดมยเมื่อไทยดงมาเป็นใหญ่ในสยามประเทศ เห็นจะย้ายเมือง
 ชนไปตงตรงทตงเมืองเดยวน จงเรียกชื่อในภาษาไทยว่า “เมืองดอง
 แคว” เพราะตงอยู่ระหว่างดำนานานกับดำนานอย ซึ่งในดมยนั้นด้าย
 หน้างให้ตงทางด้านตงเมืองไม่ห่างนัก เมืองดองแคว ในตอนแรกก็
 เห็นจะเป็นแคเมืองน้อย ในจารึกของพระเจ้ารามคำแหงจึงเป็นแต่
 บอกชื่อไว้ในเหล่าหัวเมืองชนของพระนครสุโขทัย ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออก
 ไม่ก่ด่าถ้งตั้งคำคัญอันใดว่าในเมืองเหมือนอย่างทพรรณนาถ้ง
 พระมหาธาตุเด่งตงอื่นๆ เมื่อก่ด่าถ้งเมืองดชันนาโดย (สุวรรณโคต)
 ในจารึกนั้น เพราะฉะนั้นเห็นจะมำดสร้างเมืองดองแควเป็นเมืองใหญ่
 เช่นเป็นเมืองดกหลวง ต่อภายหลังรชกาดทพระเจ้ารามคำแหงมา

ก็ตามเรื่องพงศาวดารกรุงสุโขทัยนั้น ว่าเมื่อพระเจ้าราม
คำแหงสวรรคตแล้ว ราชโอรสทรงพระนามว่าพระยาเถลิงไทยหรือเรียก
อีกอย่างหนึ่งว่าพระยาสุไทยไชยเชษฐา ได้ครองราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔
ในราชวงศ์พระร่วง ในรัชกาลนั้นอำนาจกรุงสุโขทัยเสื่อมลง พระเจ้า
อู่ทองจึงตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นอัครเมือ พ.ศ. ๑๘๘๓ กรุงศรีอยุธยา
เป็นอัครเมือได้ ๔ ปี พระเจ้าเถลิงไทยก็สวรรคต ครองหน้ในกรุงสุโขทัย
เกิดแตกร้างกัน พระยาสุไทยราชโอรสซึ่งเป็นพระมหาอุปราชครอง
เมืองสุโขทัยโดย ต้องยกกองทัพลงมาชิงราชธานี แต่ในเวลาพระ
ราชบิดายังประสูติอยู่จึงได้ราชสมบัติ ก็เป็นโอกาสให้สมเด็จพระ
รามาธิบดีอู่ทอง ขยายราชอาณาจักรเขต รุกแดนสุโขทัยขึ้นไป จนถึงเมือง

ชัยนาท พระเจ้าติไทยเห็นจะดีไม่ไหว จึงยอมเป็นไมตรีอย่างเบินเมือง
หนึ่งของกรุงศรีอยุธยา มาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ทอง

พระเจ้าติไทยที่ครองกรุงสุโขทัยเป็นรัชกาลที่ ๕ ในราชวงศ์พระ
ร่วงองค์ที่ ๕ ในศิลาจารึกและหนังสือต่างทางฝ่ายเหนือ คือ หนังสือ
เรื่องตำนานพระด้วงคีม และเรื่องชินกาลมาลินี เป็นต้น กล่าวเป็นยุด
ต่อกันว่ารอบรู้พระไตรปิฎก และทรงเออเฟื้อต่อพระคำสอนายงัก ยก
ย่องพระเกียรติยศเป็น “พระมหาธรรมราชา” มนต์วาอารามที่เป็นของ
พระมหาธรรมราชาติไทยทรงสร้างปรากฏอยู่เป็นอันมาก ก็เรื่องตำนาน
เมืองพิษณุโลกตามที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารเหนือเห็นว่า พระเจ้า
ศรีธรรมไตรปิฎกเป็นผู้สร้าง พระนามตรงกับเกียรติคุณของพระ
มหาธรรมราชาติไทยยิ่งนัก เพราะศิลาจารึกและหนังสือโบราณเรื่องอน
ยยกย่องแต่พระมหาธรรมราชาติไทยพระองค์เดียวว่าทรงพระคุณวิเศษ
ในทางรอบรู้พระไตรปิฎก ผิดกันแต่ในหนังสือพงศาวดารเหนือว่า พระ
เจ้าศรีธรรมไตรปิฎกนั้นเป็นเจ้าเมืองเชียงแสน แต่ห้ามในตำนาน
เมืองเชียงแสนหรือหลักฐานอื่นใดประกอบไม่ หลักฐานที่มั่นคงบ่ง
บอกว่า พระมหาธรรมราชาติไทยเองที่เป็นผู้สร้างเมืองพิษณุโลก
ถ้าจริงเช่นเมืองพิษณุโลก เห็นจะสร้างเป็นเมืองใหญ่เมื่อราว พ.ศ.
๑๙๖๐ แต่ชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลกนั้นหาปรากฏในศิลาจารึกกรุง
สุโขทัยไม่ แม้ในกฎหมายกรุงศรีอยุธยา ซึ่งตั้งกรุงรัตนโกสินทร์
พระรามาธิบดีอยู่ทอง (ปรากฏอยู่ในลักษณะดึกพาท ๑) ก็เรียกว่า

เมืองดองแคว ชาวต่างประเทศยังเรียกว่าเมืองดองแควมาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ มอฑาหรณ์ในหนังสือพงศาวดารพม่าว่า พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตั้งให้พระมหาธรรมราชาธิบดีเป็นเจ้าพาดองแควดังนี้ จึงสันนิษฐานว่าชื่อที่เรียกว่าเมืองพิษณุโลกนั้นเห็นจะบัญญัติต่อเมื่อเป็นเมืองชนของกรุงศรีอยุธยา

เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกตอนภายหลังสร้างกรุงศรีอยุธยานั้น มีเนื้อความในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีอยู่ท้องถาวรคตแล้ว พ่อสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พังว) ที่ ๑ ได้ครองกรุงศรีอยุธยา ก็ตั้งตนทำสงครามรุกรานอาณาเขตกรุงสุโขทัยอีก สมเด็จพระบรมราชาธิราชได้ตั้งยกกองทัพหลวงไปตีได้เมืองนครพิงค์ (นครสวรรค์) เป็นที่มั่นแล้ว ยกขึ้นไปตีเมืองชากังราว (กำแพงเพชร) เมืองนั้นมียอมปรากฏมั่นคงไม่ได้ จึงย้ายทางไปตีเมืองพิษณุโลกเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๘ จับได้ตัวเจ้าเมืองกับครอบครัวราชบุตรลงมาเป็นอันมาก แต่หาปรากฏว่าได้เมืองพิษณุโลกไม่ คราวนั้นเป็นครั้งแรกที่ปรากฏว่ามณฑลยกกองทัพไปตีเมืองพิษณุโลก และเห็นได้ว่าเมืองพิษณุโลกได้ตั้งเมืองใหญ่แล้ว สมเด็จพระบรมราชาธิราชพยายามทำสงครามอยู่ถึง ๗ ปี จน พ.ศ. ๑๙๒๑ ได้ตั้งยกขึ้นไปตีเมืองกำแพงเพชรครั้งที่ ๓ พระมหาธรรมราชาจึง “ออกมาถวายนังคม” ยอมแพ้แก่กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้แยกอาณา-

เขตกรุงสุโขทัยออกเป็น ๒ มณฑล (ทำนองอย่างมณฑลนครสวรรค์ กับมณฑลพิษณุโลกบัดนี้) ตั้งเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองหลวงของ มณฑลทางด่านช้าง ให้ราชบุตรเดียงเป็นท้าวพระยายุติธรรม หรือ เรียกว่ากษัตริย์อย่างหนึ่งว่าพระยาญาณดิลกปกครองชนต่อกรุงศรีอยุธยา ส่วนอาณาเขตกรุงสุโขทัยที่เหลืออยู่ทางแม่น้ำแควใหญ่ ให้พระมหา ธรรมราชาปกครองเป็นอย่างประเทศราชต่อไป

เมื่อพระมหาธรรมราชาธิไทยยอมแพ้แก่กรุงศรีอยุธยานั้นด้วย ราชย์มาได้ ๒๔ ปี ต่อมาจะสวรรคตเมื่อปีใดไม่ทราบแน่ ในหนังสือ ฝ้ายเหินออกดำวว่า เมื่อพระมหาธรรมราชาธิไทยสวรรคตแล้ว พระยา ไฉยดิถีไทยได้ครองราชสมบัติ ณ กรุงสุโขทัยต่อมา คงใช้พระนามว่า พระมหาธรรมราชาเหมือนกัน เรื่องเมืองพิษณุโลกมาปรากฏอีกใน รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๒๑-๑๙๓๘) ว่า เมื่อสมเด็จพระ บรมไตรโลกนาถได้ยกกองทัพหลวงขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่ ได้ไปประทับ สัมโภชพระพุทธรูป และพระพุทธรูปดีห่มเมืองพิษณุโลกเป็นครั้งแรกที่ปรากฏพระนามพระพุทธรูป ๒ พระองค์นั้นในหนังสือ พระราช- พงศ์าวดาร ในตอนนั้นพระมหาธรรมราชาเห็นจะยังตั้งราชธานีอยู่ที่ เมืองสุโขทัย แต่เห็นได้ว่าคงอ่อนน้อมยอมชนต่อกรุงศรีอยุธยาถึง สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงสามารถได้ยกกองทัพหลวง ผ่านแดนมณฑล สุโขทัยไปมาโดยสะดวก

ต่อมาในระหว่างเวลา ๑๐ ปีนั้น ปรากฏว่าพระมหาธรรมราชา
ย้ายราชธานีไปตั้งอยู่เมืองพิษณุโลก ดังนั้นฐานที่จะเป็นพระมหา
ธรรมราชาออกองค์ ๑ ซึ่งเป็นราชโอรสของพระมหาธรรมราชาได้ตั้งไทย
ใต้ครองเมืองพิษณุโลกอยู่เมื่อเป็นลูกหลวง ครั้นได้รับรัชทายาทไม่ย้าย
ไปอยู่เมืองสุโขทัย จึงได้ปรากฏนามว่า “พระมหาธรรมราชาเมือง
พิษณุโลก” ในตอนนั้นเมืองพิษณุโลกได้เป็นราชธานีของมณฑลสุโขทัย
อยู่คราวหนึ่งแต่ไม่ช้านานนัก พอถึง พ.ศ. ๑๙๕๔ “พระมหาธรรมราชา
เมืองพิษณุโลกสวรรคต” ก็เกิดจลาจลด้วยพระยาบาดเมืองกับพระยา
ราม (กำแหง) ซึ่งเป็นเชลยวงศ์ท่านองจะเป็นเจ้าเมืองสุโขทัยอยู่แถว
องค์ ๑ ได้รับรัชทายาทที่เมืองพิษณุโลกองค์ ๑ ซึ่งกันเป็นพระมหาธรรม
ราชาเดิมเจ้าพระนครอินทราชาซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา ต้องยกกองทัพ
ขึ้นไประงับ เห็นจะแยกเขตแดนเมืองสุโขทัยกับเมืองพิษณุโลก ให้ปัก
ครองเป็นต่างอาณาเขตกัน จึงไม่ปรากฏว่าพระมหาธรรมราชาชนนอก
ในชั้นนั้น

มาถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราช (ด้ามพระยา) ที่ ๒
(พ.ศ. ๑๙๖๗-๑๙๙๑) หัวเมืองเหนือระด่ำระด่ายทรุดโทรมด้วยเหตุไม่
มีเจ้านาย ในราชวงศ์พระร่วงซึ่งทรงความดีมารดจะปกครองเป็นประ
เทศราชตั้งแต่ก่อน สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงให้รวมหัวเมืองเหนือทั้ง
ปวงกลับเข้าเป็นมณฑลอันเดียวกัน แล้วทรงตั้งพระราเมศวรราชโอรส
ซึ่งจะรับรัชทายาท ให้เป็นพระมหาอุปราชขึ้นปกครองเมืองพิษณุโลก
ดำรงราชการหัวเมืองเหนือทั้งปวง เมืองพิษณุโลกจึงเป็นราชธานีฝ่าย
เหนือของกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่นั้น พ.ศ. ๑๙๙๙ เป็นต้นมา

แต่ต่อมาไม่ช้านักสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ สวรรคต พระ
 ราเมศวรได้รับรัชทายาทต้องเสด็จลงมาครองกรุงศรีอยุธยา ปราบกฏพระ
 นามว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑-๒๐๓๑) บรรดา
 หัวเมืองฝ่ายเหนือ ทรงตั้งผู้ว่าราชการเมืองปกครองชนตอกรุงศรีอยุธยา
 ทุกเมือง มิได้มีพระมหาอุปราชปกครองรวมเป็นมณฑลดังแต่ก่อน
 ก็เกิดเบียดเบียนกัน ด้วยในสมัยนั้นเมืองเชียงใหม่เป็นเอกราช พระ
 เจ้าติโลกราชซึ่งเป็นมหาราชาครองเมืองเชียงใหม่ กำลังพยายามจะ
 ขยายอาณาเขตให้กว้างขวาง พระยาสุทนต์ฐิระเจ้าเมืองเชดียง (สุวรรณ-
 โลก)* เหาใจออกห่างไปเข้ากับพระเจ้าติโลกราชนำกองทัพเมืองเชียง
 ใหม่ลงมาตีเมืองกำแพงเพชรเมืองสุโขทัย แล้วไปตีเมืองพิษณุโลก
 แต่หาได้ไม่ นับเป็นครั้งที่ ๒ ท้าศึกตีพิษณุโลก กรุงศรีอยุธยากับ
 เมืองเชียงใหม่ทำสงครามกันต่อมาช้านาน สมเด็จพระบรมไตรโลก
 นาถต้องเสด็จขึ้นไปประทับอำนวยการศึกอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเนื่องถึง
 ๓๘ ปี จึงได้หัวเมืองเหนือกลับคืนมาหมด เมื่อเสร็จสงครามแล้ว สม
 เด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงพระราชดำริว่า ถ้าเสด็จกลับลงมาประทับ ณ พระนครศรีอยุธยาอย่างเดิม พวกเชียงใหม่ก็จะมาบุกรุกหัวเมือง
 เหนือออก จึงเลยเสด็จประทับเสวยราชย์อยู่เมืองพิษณุโลก ให้พระ
 บรมราชาราชโอรสพระองค์ใหญ่ครองพระนครศรีอยุธยาต่อมาจนตลอด

(*) เมืองสุวรรณโลกเดิมเป็น ๒ เมือง เมืองหนึ่งอยู่ข้างใต้ เมืองสัชนาโลย
 อยู่ข้างเหนือไม่ห่างกันนัก หนังสือเก่าเรียกชื่อทั้งสองอย่าง

รัชกาล เมืองพิษณุโลกได้เป็นราชธานีของสยามประเทศตลอดระยะเวลา ๒๕ ปีในสมัยนั้น

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงปรารภถึงเหตุร้ายซึ่งเกิดเพราะเด็กมณฑลฝ่ายเหนือ จึงทรงตั้งพระราชโอรสพระองค์ ๑ ทรงพระนามว่า พระเชษฐา ให้เป็นพระมหาอุปราชเมืองพิษณุโลก สำหรับจะได้ครองหัวเมืองฝ่ายเหนือรวมเป็นมณฑลอย่างเดิม ครั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๓ พระบรมราชาซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาได้รั้งราชทายาท พระเชษฐาได้เป็นพระมหาอุปราชครองเมืองพิษณุโลก จึงกลับเป็นราชธานีฝ่ายเหนือ มีเจ้านายในราชวงศ์ปกครอง เดิมเป็นประเพณีสืบมาหลายรัชกาลนับรวมเวลาเกือบ ๓๐๐ ปี

ในระหว่างนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๓ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ครองกรุงศรีอยุธยา ทรงตั้งราชบุตรชายเป็นพระมหาธรรมราชาขึ้นปกครองมณฑลฝ่ายเหนืออยู่ ณ เมืองพิษณุโลก ในปีนั้นเองพระเจ้าหงสาวดี (ตะเบงชเวต) ยกกองทัพพม่ามาตีเมืองไทย เค้นกองทัพเข้ามาทางเมืองกาญจนบุรี มาตั้งประชิดติดพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงต่อสู้พระนคร แล้วตั้งพระมหาธรรมราชาให้ยกกองทัพมณฑลฝ่ายเหนือมาตีกระหนาบข้าศึก พระเจ้าหงสาวดีเห็นจะเสียทีก็เลิกทัพถอยกลับไปทางเมืองกำแพงเพชรและเมืองตาก ครั้นนั้นเป็นครั้งแรกที่ข้าศึกต่างประเทศจะได้เข้ามาถึงพระนครศรีอยุธยา และเป็นคราวแรกที่ไพร่พลใหญ่เป็นกำลังสำคัญในการรบ เมื่อได้รู้ดังความแล้วเห็น

จะปรากฏว่า ป้อมปราการที่สร้างไว้แต่ก่อนยังไม่มั่นคง สมเด็จพระ
 มหาจักรพรรดิ จึงโปรดให้แก้ไขซ่อมแซมแปลงป้อมปราการ พระนคร
 ศรียุทธยาทั้งป้อมปราการเมืองพิษณุโลก และหัวเมืองหน้าค้ำฝ่ายเหนือ
 ทางปวงใหม่มั่นคงขึ้นกว่าแต่ก่อน (ยังมีเคการทแก้ไขครั้งนั้นปรากฏอยู่
 ทางเมืองสุวรรณโคตรโลกและเมืองสุโขทัย แต่ที่เมืองพิษณุโลกป้อมปรา
 การรอบเดียวหมดแล้ว จึงไม่มีที่สังเกต) ครั้นนมเวลาดระเตรียมอยู่
 ๘ ปี ถึง พ.ศ. ๒๑๐๖ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองยกทัพพม่ามาอัญม
 เมืองไทยออก คราวนั้นข้าศึกยกเข้ามาทางเมืองตากด้วยความประดังค
 จะตีมณฑลฝ่ายเหนือ ตัดกำลังที่จะช่วยเสียก่อน แล้วจึงจะถ
 มาตีพระนครศรียุทธยา พระเจ้าหงสาวดีได้เมืองกำแพงเพชรแล้ว
 ให้กองทัพแยกไปตีเมืองสุโขทัยเมืองสุวรรณโคตรโลกทาง ๑ ส่วนพระเจ้า
 หงสาวดียกไปตีเมืองพิษณุโลกนับเป็นครั้งที่ ๓ ซึ่งข้าศึกตีเมืองพิษณุ
 โลก พระมหาธรรมราชาต่อสู้เป็นด้ามารดคงเป็นด้วยป้อมปราการ
 เมืองพิษณุโลกซึ่งได้ซ่อมแปลงใหม่มั่นคง พระเจ้าหงสาวดีตีเมือง
 ไม่แตก จึงให้ล้อมไว้จนที่ในเมืองสิ้นเสบียงอาหาร แล้วเข้าเกิดใช้
 ทรพิษขึ้นด้วย พระมหาธรรมราชาต้องยอมอ่อนน้อมต่อพระเจ้าหงสาว
 ดี เป็นครั้งแรกที่ปรากฏว่าเสียเมืองพิษณุโลกแก่ข้าศึก แต่นั้นมา
 พระเจ้าหงสาวดียกยั้งตั้งเสริมจนพระมหาธรรมราชาตายเป็นอริกับกรุง
 ศรียุทธยา จึงเป็นใจให้พระไชยเชษฐาเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ยกกอง

ทัพเมืองเวียงจันทน์ลงมาตีเมืองพิษณุโลก แต่ครั้งพระมหาธรรมราชา
ต่อสู้รักษาเมืองไว้ได้

ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๓๓ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตั้งกรุงศรีอยุธยา
ใต้ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แล้วอภิเษกพระมหาธรรมราชา
ให้ครองกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงให้พระนเรศวร
ราชโอรสองค์ใหญ่เสด็จไปครองเมืองพิษณุโลก แต่ในสมัยนั้นเมืองไทย
ต้องเป็นประเทศราชขึ้นพระเจ้าหงสาวดีอยู่ ๕ ปี ถึง พ.ศ. ๒๓๓๗ เมื่อ
พระนเรศวรประกาศตั้งเมืองไทยเป็นเอกราชอย่างเต็มเตรียมจะต่อสู้ศึก
หงสาวดีที่จะมาปราบปราม ทรงเห็นว่ากำลังไทยมีน้อยกว่าข้าศึก จะ
ต่อสู้รักษาทางมณฑลฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้อย่างแต่ก่อนคงสู้ข้าศึกไม่ไหว
จึงให้กวาดผู้คนหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือ ลงมารวบรวม ตั้งต่อสู้พวกข้า
ศึกที่พระนครศรีอยุธยาแห่งเดียว ทงเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองท่งปวง
ในมณฑลฝ่ายเหนือให้เบินเมืองร้างตลอดเวลาทรงฟังต่อสู้ข้าศึกอยู่สปี
จนสมเด็จพระนเรศวรได้ครองกรุงศรีอยุธยาและมีชัยชนะคราวชนช้างกับ
พระมหาอุปราชหงสาวดี ทรงเห็นว่าข้าศึกเซตขยายตัวจึงโปรดให้กลับ
ตั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นอีก แต่มาถึงชนพวกชาวเมืองเหนือกับเมือง
ใต้รวบรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ในเวลาต่อสู้ข้าศึกมานาน ไม่
จำเป็นจะต้องปกครองแยกกันดังแต่ก่อน สมเด็จพระนเรศวรจึงโปรด
ให้เลิกมณฑลฝ่ายเหนือเสีย ให้หัวเมืองเหล่านั้นทางชนตอกรุงศรีอยุธยา
ยกขึ้นเป็นเมืองพิษณุโลกกับเป็นแต่หัวเมืองอันหนึ่งแต่นับเป็นเมือง
เอกกับเมืองนครศรีธรรมราช ผู้ดำรงราชการเมืองมัยคเป็นเจ้าพระ-

ยา บรรดาศักดิ์ตั้งกว่าได้มาบดชนจตุสดมภ์ตำแหน่งเมือง วัง คัดง์ นา
เพราะยังถือว่าเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองสำคัญยิ่งกว่าเมืองอื่นทางฝ่าย
เหนือ

ตั้งแต่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงหัวเมืองฝ่ายเหนือเมื่อ พ.ศ.
๒๓๓๕ มาจนพม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาคราวหลังเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘ ในระ
หว่างเวลา ๓๗๓ ปีนี้ เรื่องตำนานเมืองพิษณุโลกมีข้อสำคัญปรากฏ
แต่เมื่อในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ พ.ศ. ๒๓๔๙-๒๓๖๑ ว่าได้เสด็จ
ขึ้นไปประทับที่เมืองพิษณุโลกในเวลาย่ำครึสงครามกับเมืองเชียงใหม่
ครั้ง และได้โปรดให้ช่างฝรั่งเสด็จคิดแบบอย่างซ่อมแซมตอม่อปราการ
เมืองพิษณุโลกอีกครั้ง ๑ มาถึงรัชกาลพระเจ้าบรมโกศ พ.ศ. ๒๒๗๕-๒๓๐๑
เสด็จขึ้นไปประพาสถึงเมืองพิษณุโลกเมืองทุ่งยั้ง และเมืองฝาง ได้ทรง
ปฏิสังขรณ์พระมหาเจดีย์สถานในหัวเมืองเหล่านั้น ยังปรากฏอยู่หลาย
อย่างนอกจากนี้หาปรากฏเรื่องราวเป็นข้อสำคัญอย่างใดไม่

เมืองพิษณุโลกมีเรื่องตำนานเป็นข้อสำคัญในพงศาวดารอีก
ตอนหนึ่ง ตั้งแต่พม่าตีกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘ มาจนเสร็จสงคราม
คราวศึกใหญ่ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘
รวมเป็นระยะเวลา ๒๐ ปี เรื่องตำนานตอนนั้นปรากฏว่าเมื่อพม่าตีกรุงศรี
อยุธยา ครองหลังหนียกกองทัพมาทางเมืองกาญจนบุรีทาง ๑ ดงมาจาก
เมืองเชียงใหม่ทาง ๑ เป็น ๒ ทางด้วยกัน เวदानันเจ้าพระยาพิษณุ-
โลกชื่อเรือง เป็นคนเข้มแข็งในการสงคราม พม่าไม่กล้าไปตีเมือง

พิชณุโลกยกहतักเคยลงมาทางเมืองสุโขทัย เจ้าพระยาพิษณุโลกยกกอง
 ทักษิตตามไปตีพม่า กำลังรบพุ่งติดพันกันอยู่ทางเมืองพิษณุโลกมีพวก
 ไทยด้วยกันซึ่งเมือง เจ้าพระยาพิษณุโลกก็ต้องล่าทัพกลับไปรักษาเมือง
 อยู่ตามเดิม เมืองพิษณุโลกมีเดียแก่พม่าซำคัก ในคราวที่เดียพระนคร
 ครัวอยุธยา พวกข้าราชการในกรุงฯ ทนพม่าได้ เห็นเจ้าพระยาพิษณุ-
 โลกเข้มแข็งกพากันชนไม่อยู่เป็นอันมากครั้นไม่พระราชาธิบดีปกครอง
 กรุงศรีอยุธยาแล้ว เจ้าพระยาพิษณุโลกก็ตั้งตัวเป็นอิสระก ๑ มี
 อาณาเขตตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไป คล้ายกับเมอกรงเบนมณฑลราช
 ธานีฝ่ายเหนืออยู่แต่โบราณ แต่ผิดกันเป็นข้อสำคัญในเขตแดนมณฑล
 ทางข้างเหนือ พระดังมราชาดวงคบุรีขอเรือน อยู่ทเมืองฝางตั้งตัวเป็น
 อิสระชนบางทงเป็นพระ ด้วยคนทงหลายเชือกขอความวชอาคมพา
 กันไปอ่อนน้อมยอมเป็นพรรคพวกเป็นอันมาก เจ้าพระยาพิษณุโลกมี
 ฐที่จะทำประการใด ก็ได้แต่ตั้งรักษาเมืองมั่นไว้ ในไม่ช้าพอเจ้าพระ
 ฝางมรพลมากยกกองทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๕ ท
 มซำคักตีเมืองพิษณุโลก เจ้าพระฝางตั้งล้อมอยู่ ๗ เดือน ต่ไม่ได้
 เมืองก็ต้องล่าทัพกลับไป ในปีนั้นเองพองฤดูน้ำ พ.ศ. ๒๓๑๓ พระเจ้า
 กรุงธนบุรียกกองทัพนไปหมายจะตีเมืองพิษณุโลก เจ้าพระยาพิษณุ-
 โลกให้กองทัพลงมาซุ่ม ตักตกองทัพกรุงธนบุรี ปากน้ำเกยไชยแขวง
 เมืองนครสวรรค์ พระเจ้ากรุงธนบุรีถูกปืนต้องล่าทัพกลับมา เจ้าพระยา
 พิชณุโลกมีชัยชนะซำคักทง ๒ ทาง เห็นว่าตั้งตัวเป็นใหญ่ได้ก็ทำพิธี

ราชาภิเศกตั้งควชนเป็นพระมหากษัตริย์ แต่เมื่อเกิดโรคที่ในคอ พอ
 ราชาภิเศกได้ ๗ วันถึงพิราลัย เป็นเหตุให้คนทั้งหลายเห็นว่าเพราะยก
 ตนเกินวาศนา แทนนพอกชาวพิษณุโลกก็ย่อท้อ เจ้าพระฝางได้ทยก
 กองทัพลงมาอีก นับเป็นครั้งที่ ๖ ทมศาสตร์กตเมืองพิษณุโลก ตั้งล้อม
 อยู่ เดือนใดเมืองพิษณุโลก เจ้าพระฝางให้เก็บทรัพย์กวาดผู้คน
 ขึ้นไปเมืองฝางเสียเป็นอันมาก คงรักษาเมืองไว้แต่อย่างหัวเมือง
 ชนอนนท

ถึง พ.ศ. ๒๓๑๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีทมนครราชธานีมาและ
 มณฑลนครศรีธรรมราชได้แตกได้จกกองทัพหลวงขึ้น ไปปราบปราม
 เจ้าพระฝาง ได้เมืองพิษณุโลกครั้ง ๑ นับเป็นครั้งที่ ๗ แต่ในครั้ง
 ได้เมืองโดยง่าย เพราะเจ้าพระฝางกวาดเอาผู้คนไปไว้ในเมืองฝางเสีย
 เป็นอันมาก ไม่มั่งคั่งพอจะป้องกันเมือง เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เขต
 แดนของเจ้าพระฝางหมดแล้ว จึงทรงตั้งกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิง
 หาท เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระยายมราช ให้เป็นเจ้าพระยาสุรสิง
 หาทพิณวาทราช ผู้สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลกเป็นหัวเมืองเอกอย่าง
 ครั้งกรุงเก่าต่อมา

ถึง พ.ศ. ๒๓๑๘ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองไทยอก คราวน
 ะแซหูกแม่ทัพพม่าทำสงคราม ตามแบบอย่างครั้งพระเจ้าหงสาวดี
 บเรงนองยกกองทัพเข้ามาทางเมืองตาก หมายถึงหัวเมืองเหนือติด
 กำแพงเดียวก่อนแล้วจึงมาตีกรุงธนบุรี ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธ

ยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าพระยาจักรียกกองทัพชน
 ไปตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่มากับเจ้าพระยาสุรสีห์ ฯ เตรียมจะไปตีเอาเมือง
 เชียงแสนจากพม่า ครั้นทราบข่าวกองทัพพม่ายกเข้ามาทางด้านเมือง
 ตาก เจ้าพระยาทั้ง ๒ กรบถาทพดลลงมาตั้งอยู่ ณ เมืองพิษณุโลกคอย
 กองทัพชนบุรีทจะชนไปลัดมทบบพุงข้าศึก ด้วยในสมัยนั้นหัวเมืองพง
 เป็นปรกติ ไฟรบ้านพดเมืองยังน้อยไม่มั่งคั่งพอจะบุกรุกกองทัพใหญ่
 ของข้าศึกได้ อะแซห่วนักไตทกยกกองทัพใหญ่ตรงไปตีเมืองพิษณุโลก
 นับเป็นครั้งที่ ๘ และเป็นครั้งที่สุดท้ายปรากฏในพงศาวดารว่าข้าศึกตีเมือง
 พิษณุโลก อะแซห่วนักหมายจะตีเมืองให้แตกกองทัพกรุงชนบุรีชนไป
 ช่วย แต่เจ้าพระยาทั้ง ๒ ต่อดับของกันเมืองเป็นด้ามารถ พม่าพยายาม
 อย่างไม่รู้ไม่ได้เมือง จนอะแซห่วนักออกปากชมฝีมือและขอตัวเจ้า
 พระยาจักรีแล้วให้ตั้งล้อมเมืองไว้ด้วยเห็นว่าพม่ามั่งคั่งมากกว่าหมาย
 จะให้เจ้าพระยาทั้ง ๒ ต่อยอมแพ้ เมืองเวลาดอดหยากดั้นได้บึงอาหาร
 พม่าคอยตัดตักกองทัพพระเจ้ากรุงชนบุรีทยกชนไปช่วย มิให้ตั้งได้บึง
 อาหารเข้าไปได้ เมืองพิษณุโลกถูกข้าศึกล้อมอยู่ ๔ เดือน จนจะสิ้น
 อาหารทั้งในเมือง แต่เจ้าพระยาทั้ง ๒ ไม่ยอมแพ้ให้รวบรวมบรรดา
 คนฉกรรจ์ทั้งชายหญิงเข้าล้อมทบกกองทัพพม่าด้วยก็ออกไปปล้นค่ายข้าศึก
 ชงต้อมเมืองทางด้านตะวันออก ต่หักออกไปจากที่ต้อม ได้ไปตั้ง
 อยู่ ณ เมืองเพชรบูรณ์ อะแซห่วนักจึงได้เมืองพิษณุโลก แต่พอ

ไต่เมืองก็ไต่รบทองตรามาแต่เมืองพม่า ว่าเป็ดย่นรัชกาลใหม่เกิด
 วุ่นวายในบ้านเมือง อะแซห่่วนกกตองเด็กทักตกดับไป เมื่อพม่าจะ
 เด็กทักตกดับไป ครึ่งหนให้เฝ้าเมืองพิษณุโลกเดี่ยว ในพงศาวดารว่า
 ไฟไหม้หมดทั้งเมือง เว้นแต่ที่บริเวณวัดมหาธาตุแห่งเดียวที่ไฟมิได้
 ไหม้ เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองมณฑลฝ่ายเหนือยับเยินในครั้งศึก
 อะแซห่่วนกเกือบจะเป็นร้างหมดทุกเมือง ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตน-
 โกสินทร์ยังมีหนที่จะไต่ทาบารุงหัวเมืองเหนือให้กลับคืนดังเก่า พม่า
 กยกกองทัพมาตีเมืองไทยอกเมอ พ.ศ. ๒๓๒๘ คราวนั้นพม่ายกมาทุกทาง
 เป็นกองทัพใหญ่หลวงยิ่งกว่าเคยปรากฏมาแต่ก่อน ๆ พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ทางหัวเมืองเหนือเหมือนอย่างครั้งม-
 เด็จพระนเรศวรมหาราช คงรักษากันไปเพียงปากฟุ้งข้างใต้เมืองพิษณุ
 โลกและต่งกองทัพอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ ครั้นพม่าพ่ายแพ้ในคราวนั้น
 แล้วจึงได้กลับต่งหัวเมืองเหนือขึ้นนอก

ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มา ไม่มีเหตุการณ์เป็นข้อสำคัญในพงศาว-
 ดารที่เกี่ยวข้องกับเมืองพิษณุโลก นอกจากปรากฏว่าเมื่อในรัชกาล
 ที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมืองยังทรงผนวช ได้เสด็จ
 รุดงค์ไปถึงเมืองพิษณุโลก เมืองสวรรค์โลก และเมืองสุโขทัย ทรง
 ได้พระแท่นมนังคศิลากับหลักศิลาจารึกของพระเจ้ารามคำแหงและหลัก
 ศิลาจารึก (ภาษาเขมร) ของพระมหาธรรมราชาธิราชลงมา เป็นคน
 ที่ได้อุปศิลาจารึกเรื่องราวของพงศาวดารกรุงสุโขทัย เป็นหลักฐานมาแต่

ครั้งนั้น ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จ
 ขึ้นไปเมืองพิษณุโลกอีกครั้งหนึ่ง เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๐๘ ถึงรัชกาลที่ ๕
 โปรดให้ตั้งมณฑล และเทศาภิบาล เอาเมืองพิษณุโลกเป็นหัวการ
 มณฑล ๓ แต่ พ.ศ. ๒๔๓๘ เป็นต้นมา และเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเยี่ยมมณฑลฝ่ายเหนือ ได้เสด็จ
 ประทับที่เมืองพิษณุโลกทรงหล่อพระพุทธรูปขึ้นราชจำลองดงมาเป็นพระ -
 ประทานวัดเบญจมบพิตร ถึงรัชกาลปัจจุบันได้เสด็จขึ้นไปนมัสการพระ
 พุทธรูปขึ้น ณ เมืองพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๕๔ อีกครั้งหนึ่ง เรื่องตำนาน
 เมืองพิษณุโลกมีเนื้อความดังพรรณนามานี้

ของโบราณในเมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองสำคัญขึ้นหลังเก่าแก่ เหมือนเมืองดพ-
 บุรี และเมืองสุวรรณภูมิ เมืองสุโขทัย ถึงเป็นราชธานีไม่นานเท่า
 เมืองสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นของโบราณที่เมืองจึงมี
 น้อยกว่า ๔ เมืองนั้น แต่ที่โบราณวัตถุซึ่งนับถือกันว่าเป็นของสำคัญ
 ขึ้นที่สุดในสยามประเทศนี้ มีอยู่ในเมืองพิษณุโลก คือพระ
 พุทธรูปซึ่งทรงพระนามว่า “พระพุทธรูปชินราช” อันประดิษฐานอยู่ ณ
 วัดมหาธาตุ พระพุทธรูปองค์นี้นับถือกันทั่วทั้งประเทศ แม้สมเด็จพระ
 พระราชาธิบดี ดังแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ถ้า
 พระองค์ใดมีโอกาสดำรงเสด็จขึ้นไปถึงเมืองเหนือก็คงเสด็จไปกระทำสักการะ
 บูชาสมเด็จพระพุทธรูปชินราชทุกพระองค์ที่จะเว้นห้ามไม่ ของโบราณที่

เมืองพิษณุโลก นอกจากพระพุทธชินราช ยังมีพระราชวังและวัดอื่นๆ
อันมีเรื่องตำนานหลายแห่ง จะพรรณนาต่อไปโดยลำดับ

วัดมหาธาตุ

วัดมหาธาตุอยู่ริมหน้าทางฝั่งตะวันออก เป็นวัดใหญ่และสำคัญ
กว่าวัดอื่นในเมืองพิษณุโลก มีพระมหาธาตุรูปพระปรางค์อยู่กลาง
เห็นจะสร้างแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี แต่ซ่อมแซมแก้ไขมาหลาย
ครั้งหลายสมัย รูปเช่นคงอยู่ทุกวันนี้เป็นแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา
รอบพระมหาธาตุมีพระระเบียงและมณฑป ๔ ทิศ วิหารหลวงอยู่ทาง
ทิศตะวันออก วิหารพระพุทธชินราชอยู่ทิศตะวันตก วิหารพระพุทธ
ชินสีห์อยู่ทิศเหนือ วิหารพระศาสดาอยู่ทิศใต้ วิหารทั้ง ๔ ทิศนี้ยัง
บริบูรณ์อยู่ตามแบบเดิม แต่วิหารพระพุทธชินราชหลังเดียว และ
มีบานประตูประดับมุกฝีมือช่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งพระเจ้าบรมโกศ
ทรงสร้างมอักษรรจกรอยู่เป็นสำคัญ วิหารพระพุทธชินสีห์กับวิหาร
พระศาสดานี้เดิมหักพังหมด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดให้สร้างขึ้นใหม่ แต่เล็กกว่าเดิม และโปรดให้ปั้นพระพุทธรูป
แทนพระพุทธชินสีห์ และพระศาสดา (ซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ) ไว้ในวิหาร
นั้นด้วย วิหารหลวงทิศตะวันออกนั้นยังหักพังเหลือแต่ผนังอยู่จน
บริบูรณ์อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ นอกจากที่กล่าวมายังมณฑป
และพระเจดีย์อีกมาก แต่ไม่เป็นดังสำคัญ

ตำนานพระพุทธรชินราช พระพุทธรชินดีห์

เมื่อความในหนังสือพงศาวดารเห็นว่า พระเจ้าศรีธรรมไตร-
ปิฎกซึ่งสร้างเมืองพิษณุโลกนั้น ทรงดำริจะสร้างพระพุทธรูป ๓ พระองค์
ให้ช่างสุโขทัยกับช่างเชียงใหม่วางขึ้นบนพระพุทธรูปนั้น แล้วเททอง
สัมฤทธิ์หล่อเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ ชน ๑๕ ค่ำจอ (ประมาณว่า
ในปีจอ พ.ศ. ๑๙๐๗) ดำริจะเรียบรอยแต่ ๒ พระองค์ คือพระพุทธรชินดีห์
กับพระศาสดา แต่พระพุทธรชินราชนั้นต้องหล่อหลายครั้งจึงสำเร็จ แล้ว
เอาเศษทองที่เหลือหล่อพระพุทธรูป ๓ พระองค์นั้น หล่อเป็นพระพุทธร
รูปขนาดเล็กไว้อีกพระองค์ ๑ จึงเรียกกันว่า “พระเหลือ” ประดิษฐาน
ไว้ในกุฎที่ใต้ต้นโพธิ์ด้ามเต้า ซึ่งปลูกไว้ตรงที่หล่อพระพุทธรูป ๓ พระ
องค์นั้น กุฎพระเหลือนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงปฏิสังขรณ์ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร ได้ตามเสด็จสมเด็จพระ
บรมชนกนาถขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลก ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรง
หล่อจำลองพระพุทธรชินราชมาเป็นพระประธานวัดเบญจมบพิตร โปรด
ให้ปลูกต้นโพธิ์ตรงที่หล่ออีกต้นหนึ่ง ต่อต้นโพธิ์ด้ามเต้าลงมาข้างใต้
แล้วทรงหล่อพระเหลืออีกองค์ ๑ แต่โปรดให้ประดิษฐานไว้ให้ราษฎร
บูชา ณ เมืองดับแด

ลักษณะของพระพุทธรชินราชกับพระพุทธรชินดีห์ แม้พิจารณา
ดูในบันทึกเห็นได้ว่า เดอกเขาลักษณะทั้งสามในแบบอย่างพระพุทธรูป
สุโขทัยกับเชียงใหม่มารวมผสมกัน สมดังความที่กล่าวในพงศาวดาร

เหนือ จึงงามหาที่เปรียบมิได้ แต่พระคำสดานั้นลักษณะต่างไป ดังดี
 ว่าจะหล่อมาต่อชนหลัง มีใช้มือช่างเดียวกัน ถึงในจดหมายเหตุ
 เก่าซึ่งกล่าวถึงสมเด็จพระราชาธิบดีกรุงศรีอยุธยาได้จัดขึ้นไปสมโภช
 ถวายพระนามแด่พระพุทธชินราชกับพระพุทธชินสีห์ หาได้กล่าวถึงพระ
 คำสดาไม่ แต่พระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์นั้นประดิษฐานอยู่ในวัดมหา
 ธาตุ เมืองพิษณุโลกด้วยกันมาตลอดเวลากว่า ๔๐๐ ปีจนถึงรัชกาลที่ ๒
 กรุงรัตนโกสินทร์ จะเป็นปีใดไม่ปรากฏ วิหารพระคำสดาหักพัง จึงมี
 ผู้เชิญพระคำสดาดลงมากรุงเทพฯ เดิมไว้ที่วัดบางอ้อข้างแขวงจังหวัดนน -
 ทบุรีถึงรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อยังเป็นพระ
 ยาศรีพิพัฒน์ เชิญไปไว้วัดประดู่ แขวงจังหวัดธนบุรี ครั้นรัชกาลที่ ๔
 โปรดให้เชิญมาไว้ที่มณฑลหน้าพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯ ต่อมาทรงสร้าง
 พระวิหารที่วัดบวรนิเวศ แล้วโปรดให้เชิญพระคำสดาไปประดิษฐานไว้
 ในวิหารนั้นสืบต่อมาจนบัดนี้ พระพุทธชินสีห์อยู่วัดมหาธาตุ เมือง
 พิษณุโลก จนรัชกาลที่ ๓ วิหารปรกหักพัง กรมพระราชวังบวรมหา -
 ศักดิ์พลเสด็จโปรดให้เชิญมากรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ ประดิษฐาน
 ไว้ในวัดบวรนิเวศซึ่งพระองค์ทรงสร้าง เดิมไว้ที่มณฑลหน้าพระอุโบสถ ต่อ
 มาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงผนวชเป็นเจ้าอาวาสวัดนั้น จึง
 โปรดให้เชิญมาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถสืบมาจนบัดนี้

วัดวิหารทอง

วัดวิหารทองเป็นวัดใหญ่อีกวัดหนึ่ง ในเมืองพิษณุโลกอยู่ทาง
 ฝั่งตะวันตกเฉียงกับวัดมหาธาตุหน่อยหนึ่ง วัดนี้เดิมมีพระพุทธรูป

หลุดด้วยทองคำมฤทษ ยืนสูง ๑๘ ศอกเมื่อรัชกาลที่ ๓ เห็นจะเป็นเพราะ
ด้วยวิหารหักพัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญลง
มากรุงเทพฯ ทรงสร้างวิหารประดิษฐานไว้ในวัดสระเกศ เมื่อ พ.ศ.
๒๓๖๘ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระเนตรพระนามว่า พระอัฐารค์ศรีสุคต
ทศพลญาณบพิตร แต่ทว่าวิหารทองเดิมหักพังหมดแล้วยังเหลือ
แต่ผนัง

วัดจุฬามณี

วัดจุฬามณีอยู่ริมฝั่งตะวันออกใต้เมืองพิษณุโลกลงไปทางเรือ
สัก ๘ กิโลเมตร วัดนี้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างเมื่อ พ.ศ.
๒๐๐๗ สร้างทรงเหมือนเดิมแต่ครั้งสมเด็จพระเจ้าอภัยมณีเป็นพระ
ปรางค์ระหว่างพระอุโบสถกับพระวิหารหลวง ครั้นสร้างเสร็จแล้วเมื่อ
พ.ศ. ๒๐๐๘ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงพระราชพิธีราชาภิเษก
ออกทรงผนวชอยู่วัดจุฬามณี ๘ เดือนกับ ๑๕ วัน จึงได้ลาผนวช ยัง
มีโคกถมดินกับรอยก่ออิฐอยู่แห่งหนึ่งทางริมน้ำ ตอนหน้าวัดข้างฝ่าย
เหนือ เหนือจะเป็นที่ปลูกพระตำหนักทรงผนวชของสมเด็จพระบรมไตร
โลกนาถ ปรางค์อยู่จนบัดนี้ และมีมณฑปพระพุทธบาทอยู่ในวัดจุฬา
มณีนอกแห่งหนึ่ง มีศาลาจารึก ครองรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหา
ราช เล่าเรื่องที่พระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างวัดจุฬามณี และที่
เลี้้ดผนวชดังกล่าว่ามาแต่บัดนี้ความต่อไปว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๒
สมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้โปรดให้เอาผ้าไตรถวายพระพุทธบาทนเขา

สุวรรณบรรพตแล้วจึงดอกรอยพระพุทธบาทลงแผ่นศิลาไปประดิษฐานไว้ ณ วัดจุฬามณีนน

พระราชวังเมืองพิษณุโลก

พระราชวังเมืองพิษณุโลกอยู่ทางฝั่งตะวันตก ข้างใต้ โรงทหาร เดียวกันยังมีสระข้างพระราชมนเทียรกับเนินดิน และมีศาลเทพารักษ์ที่พวกชาวเมืองไปบูชาปรากฏอยู่ ดังอันห้ามไม่ ให้สมเด็จพระราชาธิบดี ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาได้เคยประทับอยู่พระราชวังนหลายพระองค์ คือ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ พระองค์หนึ่ง สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูรพระองค์หนึ่ง (เข้าใจว่าสมเด็จพระไชยราชาธิราชด้วยพระองค์หนึ่ง) สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชพระองค์หนึ่ง สมเด็จพระนเรศวรมหาราชพระองค์หนึ่ง รวมเป็น ๖ พระองค์ด้วยกัน แต่ชนเจ้าเมืองเห็นจะตงจนวนอยู่ก่อน

สระแก้ว

สระแก้วอยู่นอกเมืองพิษณุโลก ทางด้านตะวันออก คือตรงที่บริเวณสถานีรถไฟบดิน เดิมมีสระและเห็นจะมีตาหนักเป็นที่ประพาศของเจ้านายที่ครองเมืองพิษณุโลก ค่าย ๆ กับสระประทุมวัน ที่กรุงเทพฯ ๓ และว่าเป็นที่พำพิชัสดรงถ้านานเวตามชยชนะข้าศึกด้วย เวลามีก่อนทำทางรถไฟยังมีสระและเกาะกลางสระเหลื่ออยู่ พอเห็นเป็นเคาบาง

ของโบราณในเมืองพิษณุโลกมีดังล้าคัญดังพรรณนามา

พระราชปรรณ

ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่อง พระพุทธชินราช

อันจะกล่าวด้วยกาตเวดาและด้วยบุคคลและฐานที่ เมื่อเวดา
สร้างพระพุทธชินราชให้เป็นกำหนดชัดเจน นอกจากที่ได้เขียนไว้ใน
พระราชพงศาวดารเหนืออันเป็นการยากที่จะให้แน่นอนดังได้

พระราชพงศาวดารเหนือ มีความจริงอยู่ในนั้นเป็นอันมาก แต่
เป็นหนังสือเขียนด้วยอักษรขอมหลายอย่าง อย่าง แต่เชื่อได้ว่ามอญหลาย
ฉบับ ผู้ซึ่งเก็บรวบรวมอักษรขอมหลายแห่งนั้น มาคัดลอกขึ้นเป็น
ฉบับเดียว ไม่ได้จะเป็นคนถนัดนัก คัดขึ้นตามแต่ที่เก็บได้ จึงมีความ
ซ้ำวนเวียนไม่เป็นลำดับ นอกจากที่หนังสือขาดตกบกพร่องนั้นด้วยอีก
ชั้นหนึ่ง

แต่ยังมีหนังสืออื่นซึ่งควรจะสืบเทียบเวดาได้หลายฉบับ ซึ่งเขา
ได้เขียนลงในใบลานเป็นภาษามอญบ้าง ภาษาไทยบ้าง ดาบบ้าง แต่
หนังสือเช่นนั้น ก็ยังเป็นความลำบากซึ่งจะเทียบเคียงกันให้ความแจ่ม
แจ้งได้ ด้วยเหตุหลายอย่าง คือ ศักราชถึงว่าคงจะเป็น ๓ อย่าง คือ
พุทธศักราช มหาศักราช จุลศักราชก็กำหนดใช้ก็ไม่ยั่งยืน บาง
คราวใช้ศักราชนั้น บางคราวใช้ศักราชนี้ ใช้แต่เท่านั้น ยังมีผู้แก้ไข
เปลี่ยนลบศักราชบ่อยๆ หลายเมืองด้วยกัน ใช้ไปได้คราวหนึ่งแล้วเลิก

เดีย กติบใช้ศักราชเก่า บางเมืองก็ใช้ศักราชใหม่ไปนาน บางเมืองก็
ใช้น้อย ผู้ซึ่งแต่งเรื่องราวเหล่านี้ ย่อมมาคำนวณดอบด้วยเอาเอง
เมื่อเวลาที่ศักราชของเดิมได้ใช้มานานน้อยเท่าใดไม่รู้แน่ เช่น เกณฑ์
มหาศักราชที่เถียงกันอยู่บัดนี้ ทำให้เวลาเคลื่อนคลาดกันไปได้ถึง ๑๐๐
ปี ในศักราชทั้งปวงเหล่านี้ พุทธศักราชเป็นไถ่ข้างแน่นอน แต่ก็เป็น
เพราะหวั่นที่ไม่ใครจะมีใช้ในชนหลัง ๆ มา ออกอย่างหนึ่งนั้นเรื่อง
เรียกชื่อธรรมดาในเมืองประเทศเหล่านี้มักจะมั่วช้อยาว ๆ ซึ่งคนไม่พอใจ
เรียก หาชื่ออื่น ๆ เรียกตามแต่จะได่ บางทีก็ตามชื่อเดิม หรือบางที
ก็ตั้งใหม่ตามความพอใจจะตั้งใดเรียก เพราะฉะนั้นในหนังสือต่าง ๆ
เรียกกัน ๆ เดียวต่าง ๆ กัน ยังมีด้านวนที่แปร่งซกให้ฟันเฟือนอีกบ้าง

เพราะเหตุฉะนั้น ในการที่จะเรียบเรียงเรื่องแห่งพระพุทธชินราช
ในเวลาดอนต้นนี้ จึงไม่ได้คิดพยายามที่จะมุ่งหมายกล่าวถึงเรื่องพงศาว-
ดารของประเทศนั้น และเมืองซึ่งใกล้เคียงว่าคงอยู่อย่างไรวะเป็นแน่นอน
และไม่คิดที่จะเทียบเคียงศักราชจากหนังสืออื่น ๆ ให้เป็นแน่นอนในใจ
ว่าตรงกันแท้ จะได้ถือเอาศักราชซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวได้ทรงกำหนดไว้ในเรื่องพงศาวดารพระพุทธชินราช พระพุทธชิน
สีห์ และพระศรีศากดา อันได้ลงพิมพ์เมื่อจุลศักราช ๑๒๒๘ นั้น เป็น
อันกล่าวตามพระราชพงศาวดารเหนือ ซึ่งในค่อนนั้นถึงเกิดว่าเป็นอัน
เรียบร้อยมากไม่สู้ละเอียด

แต่จำจะต้องกล่าวถึงประเทศซึ่งมีเรื่องราวถึงกัน เฉพาะ
แต่ในเวลาดอนบ้าง คือประเทศข้างฝ่ายเหนือซึ่งเรียกว่าตานนาไทย ใน

เวदानนครอบงานไปตลอดถึงหัวเมืองลาว และเงี้ยว ซึ่งเรียกทราบ
 กันโดยมากกว่าประเทศชาน อันอยู่ปากโขงฝั่งซ้ายตลอดไปจนจด
 แดนจีนและพม่า เมืองเชียงแต่นซึ่งแต่ก่อนเคยเรียกว่านาเคนทร เป็น
 เมืองใหญ่ในหมื่นชนท่งปวง ซึ่งมีชาติเรียกว่าไทยเป็นเมืองหลวงแล้ว
 และเหมือนกับประเทศอื่น ๆ ที่ใกล้เคียง พระเจ้าแผ่นดินเมอมพระ
 ราชนาหรือพระโอรส ย่อมจะแบ่งปันเขตให้ปกครองและสร้างพระ
 นครให้อยู่ใหม่ ครั้นเมื่อพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นใหญ่ในดวงดั้นไปแล้ว
 เจ้าผู้ครองเมืองนั้น ๆ ย่อมเป็นผู้ซึ่งสมควรจะได้รับราชสมบัติสืบต่อพระ
 ราชบิดา หรือพระเชษฐาามากบ้างน้อยบ้างด้วยกันทั้งนั้น เมื่อใครมี
 อำนาจพอที่จะให้เจ้าผู้ครองเมืองท่งปวงยอมอยู่ในอำนาจ ผู้นั้นก็ได้
 เป็นใหญ่สืบสันตติวงศ์ไป บางคราวก็เข้าไปครองเมืองเดิม บางคราว
 ก็อยู่ในนครซึ่งสร้างขึ้นภายหลัง ดังพระราชโอรสหรือพระอนุชาไปครอง
 เมืองเดิม เมื่อเช่นนั้น เมืองใหม่ก็กลับเป็นเมืองหลวง เมืองเก่ากลับ
 เป็นเมืองประเทศราช อยู่ในอำนาจเมืองใหม่ต่อไป เมืองในประเทศ
 ดานนาไทยนี้ เมืองเดิมก็คือเชียงแต่นทุกตัวมาแล้ว ภายหลังสร้าง
 เมืองเชียงราย เมืองพะเยา เมืองฝางเป็นต้น ในเมืองเหล่านี้เมือง
 เชียงรายได้เป็นราชธานีมากกว่าเมืองอื่น ต่อภายหลังเมื่อได้ประเทศ
 หริภุญชัย จึงได้ย้ายเขามาตั้งเมืองเชียงใหม่เป็นราชธานี ส่วนข้าง
 ตะวันออกเฉียงเหนือ เมืองชวาหรือเซา คือเมืองหลวงพระบางเป็น
 เมืองเก่า และมีเมืองเจ้าเช่นกันกับเมืองเชียงแต่น แต่ภายหลังแยก

กันออกเป็น ๒ อาณาจักร คือ เมืองเขาศรีวิชัยคนहुตเดิม และเมือง
จันทบุรี คือ เวียงจันทน์ตงเป็นศรีวิชัยคนहुตใหม่

ในเมื่อก่อนตงเมืองเชียงใหม่เป็นเมืองหลวงหน ได้ตงประเทศ
เอกราชใหญ่ขึ้นในอาณาเขต อดตตอกกับเมืองเชียงแสนและ
เมืองหลวงพระบางต่อแดนสุวรรณโลกเป็นอาณาเขตใหญ่ เรียกว่า
หริภุญชัย อยู่ตมเมืองนครจำปาศักดิ์หน กเป็นประเทศหริภุญชัยนกรม
เมืองเจ้าตง ๆ เหมือนกัน คือ เมืองนครเขตตังค์ นครจำปาศักดิ์ นคร
จำปาศักดิ์ เป็นคนตอแดนตงมาเป็นพระราชอาณาจักรอกแห่งหน ตง
ราชธานีตมเมืองสุวรรณโลกหรือศรีวิชัยโดย เป็นพระเจ้าแผ่นดิน
อำนาจใหญ่และมีพระนครเจ้าครองเมือง คือเมืองไศกโชทัย เมือง
ทุ่งยง หนนี้เรียกว่ากำโปชนคร และเมืองบริบูรณ์นคร เมือง
สว่างคบุรีและอื่น ๆ ในพระนครเหล่านี้ตมเมืองสุวรรณโลกและเมืองไศก
โชทัย ผดักกันเป็นเมืองหลวง เช่น เชียงแสน เชียงราย นครน

ฝ่ายข้างแม่น้ำพิง ตงแต่ได้เขตแดนหริภุญชัยตมาจนตถึง
เมืองกำแพงเพชรไม่ปรากฏว่า เป็นราชธานีใหญ่ตง หนเป็นปักแผ่นดิน
คงในคราวเดียวพร้อมกันกับประเทศซึ่งกล่าวมาแล้ว และจะกล่าว
ตอไปข้างหน้า แต่คงได้เป็นราชธานีหนซึ่งบางคราวได้เป็น
เอกราช เพราะปรากฏว่าได้พระมหามณรัตนปฏิมากรจากเมือง
อโยธยาไปไว้ ณ เมืองกำแพงเพชรซึ่งเป็นเมืองหลวง แต่ภาย
หลังก็คงมีเวลาซึ่งตงไปอยู่ในอำนาจพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีอำนาจอยู่

ใกล้เคียงนั้นบ้างตามคราวตามสมัยทเมืองใดมีอำนาจ ต่อภายหลัง
จึงปรากฏว่าพระราชวงศ์เมืองเชียงรายได้ถอยลงมา ตั้งเป็นเขกราชอยู่
ในพระราชอาณาเขตนั้น ปรากฏชื่อว่าเมืองเซียงช้างนานจึงได้เดือน
ลงมาตั้งกรุงทวารวดีศรีอยุธยาตำบลหนองไถ่น

ส่วนข้างตะวันออกและตอนข้างใต้ลงมา มีราชธานีใหญ่ชื่อ
กรุงละโว้ซึ่งตั้งอยู่ทตพบร มีเมืองเจ้าเป็นบริวารอย่างเดียวกัน คือ
เมืองเด่นาราชนคร ซึ่งภายหลังเป็นอโยธยา ตั้งทวดเดิมฝั่งตะวันออก
ออกกรุงเก่า และพันทบุรคอสัพรณบุรเป็นต้น มีอาณาเขตลงไป
จนถึงปากน้ำเจ้าพระยา ในอาณาเขตนี้ เมืองละโว้ตั้งเป็นเมือง
หลวงอยู่ช้านาน ภายหลังจึงได้ย้ายลงมาตั้งที่ศรีอโยธยา แล้ว
เปลี่ยนเป็นศรีอยุธยา จนภายหลังที่สุดเป็นทวารวดีศรีอยุธยาที่
หนองไถ่น

ตั้งแต่เขตแดนศรีอยุธยาลงไปข้างใต้ฝ่ายตะวันออก เป็น
ราชธานีใหญ่ตั้งอยู่ทพระนครหลวง มีอำนาจปกแผ่ตลอดไปในแผ่นดิน
เขมร ตลอดจนถึงฝั่งทะเลและเขตแดนญวนอีกอาณาจักรหนึ่ง

ข้างฝ่ายตะวันตกในแหลมมลายู มีราชธานีตั้งชนภายหลัง
ประเทศซึ่งกล่าวมาแล้วข้างต้น มีเมืองหลวงตั้งอยู่ ณ เมืองนคร
ศรีธรรมราช มีอำนาจแผ่ไปในประเทศมลายูทั้งปวงตลอดจนถึงเมือง
มดากา อีกราชอาณาจักรหนึ่ง

พระเจ้าแผ่นดินในประเทศทั้งปวงเหล่านี้ มีสัมพันธ์ไมตรี
กันใช้แต่เพียงไปมาค้าขาย ได้มีการอาวามงคดิวิอาวมงคตแก่กันและ

กัน แต่บางครั้งวาทกรรมก็ดึงดูดความแย่งชิงรุกแหลมเขตแดนกัน ใน
เมืองเก่าทั้งหลายเหล่านั้น เช่น เชียงแสน หลวงพระบาง ตะไกว่ หรือญชัย
สุวรรณโลก นครหลวงนี้ ถวมนมเรื่องราวที่โด่งดังเป็นพระนครใหญ่มา
แต่ก่อนพุทธกาลทั้งนั้น

บัดนี้ จะจับ ถ้าว ถึง เรื่อง ที่ สร้าง เมือง พิษณุโลก มี กำหนด ว่า
เมื่อก่อนจุลศักราช ๔๐๐ และก่อนพุทธศักราช ๑๕๐๐ เป็นเวลาที่กำลัง
เมืองเชียงแสนมีอำนาจมาก ขณะนั้นมหาราชเจ้าแผ่นดินองค์หนึ่งทรง
พระนามว่าพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก เพราะท่านทรงบำเพ็ญคุณไว้ใน
พระพุทธศาสนา คือพระวินัย พระสูตร พระปริมัตถมาก ได้ทรง
จัดการบำรุงพระศาสนาให้รุ่งเรืองในเมืองเชียงแสนนั้น จึงเรียก
พระนามดังนี้ แต่ถึงว่าพระองค์ทรงราชรัทธาเช่นนั้น ก็หาได้เว้น
การที่จะแผ่พระราชอาณาเขต และพระราชอาณาเขตให้กว้างขวางไม่
ในเวลานั้นไมตรีในระหว่างกรุงศรีสัตนาโดย กับกรุงเชียงแสนห่าง
เห็นกันไปด้วยการผดัดพระเจ้าแผ่นดินใหม่ พระเจ้ากรุงเชียงแสน
คะเนเห็นว่ากำลังเมืองศรีสัตนาโดยจะหย่อนลง จึงได้หาเหตุกราบทูล
ลงมาต่อเมืองศรีสัตนาโดย พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีสัตนาโดยเวลานั้น
ทรงพระนามพระเจ้าพสุธรราช หรือพสุทธราช ได้จัดการตกแต่ง
พระนครรับศักราชเป็นลำดับมา พลทหารชาวเชียงแสนจะเข้าเมืองศรี
สัตนาโดยไม่ได้ พลทหารทั้งสองฝ่ายด้นตายลงเป็นอันมาก ในขณะ
นั้นพระดังซึ่งเป็นพระราชอาคันตุกะใหญ่ มีพระนามว่าพุทธโฆษาจารย์

ได้ถวายพระพร ห้ามปวามพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ ฝ่าย ขอให้สงบ การศึก
พระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ พระองค์ก็ทรงยอมตามคำพระเถรเจ้าถวายพระพร
ขอนั้น จึงได้เริ่มกระทำทางพระราชไมตรีต่อกัน พระเจ้าพสุธราช
มพระราชธิดาองค์หนึ่ง ทรงพระนามพระประทุมมาราชเทวี พระเจ้าพสุ-
ธราชจึงนำพระราชธิดาพระองค์นั้นไปถวายพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก
รับพระราชธิดาแล้วก็เด็กทักตักไปพระนครเชียงใหม่ จึงตั้งพระนาง
ประทุมมาราชเทวีไว้ในที่พระอัครมเหสี กรุงศรีสัตนาโดยกับกรุงเชียง-
แก่น ก็กลับเป็นราชดัมพนิมิตร์ไมตรีกันดังนี้ทดแทนสืบมา พระนาง
ประทุมมาราชเทวีมพระราชโอรสด้วยพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ๒ พระ
องค์ พระองค์หนึ่งทรงพระนามเจ้าไกรธรรราช อีกองค์หนึ่งทรงพระ
นามเจ้าชาติคำคร อีกหนึ่งกล่าวว่าองค์หลังเป็นพระเชษฐา องค์
แรกเป็นพระอนุชา

และทอดำตบennaมาพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ทรงพระราช
ดำริที่จะผูกพันกรุงศรีสัตนาโดยให้มั่นคง และเพื่อจะจัดการป้องกัน
หรือแผ่ขยายอาณาเขตลงมาข้างเขตแดนกรุงละโว้อีก จึงทรง
พระราชดำริเห็นว่า ควรจะสร้างพระนครขึ้นในที่ใกล้แม่น้ำร่วมแคว
แม่น้ำยม และแม่น้ำแควตะวันออก คือตำบลปากพิง ซึ่งในเวลา
นั้นเรียกกันว่า ๒ แควเหมือนอย่างเมืองนครสวรรค์อีกแห่ง ๑ เหตุ
ว่าน้ำยมไหลทางน้ำ ซึ่งเคยวนเรียกว่าคลองพม่าร่วมแควตะวันออก
แล้วไหลลงไปแควกลางซึ่งตรงเมืองพิจิตรเก่าเป็นสำคัญอยู่ จึงทรง
ชี้แจงให้พระเจ้ากรุงศรีสัตนาโดยทรงทราบพระราชประสงค์ ในการที่

จะสร้างเมืองใหม่ เป็นการซึ่งจะป้องกันข้าศึกฝ่ายละโว้ ขึ้นไป
 ย้ายพระราชอาณาเขตกรุงศรีสัตนาโดย และคิดจะให้พระราชโอรส
 อันเป็น พระราชันตดา ของ พระเจ้าแผ่นดิน กรุงศรีสัตนาโดย เด็ดจงดมา
 ครองเมืองนั้น เพื่อจะได้ช่วยพระอัยกาป้องกันพระราชอาณาเขต
 และอาศัยเหตุยกอย่างหนึ่งว่า มันทานเก่ากล่าวมาว่า พระพุทธเจ้า
 ได้เสด็จนิพนธ์มาไปถึง ทนถ แล้วหยุด ณ ที่ใดต้นส้ม ที่เขาดมอ แกรง
 ซึ่งเดิมเรียกว่าพนมส้ม ควรจะเป็นที่ตงพระพุทธศาสนา จึงมี
 รับสั่งให้จ่านกร้องและเจ้าการบุญคุมกำลังไพร่พล และเสบียงอาหาร
 ลงมาตรวจดูภูมิสถานแถบนั้น จะควรตงพระนครในที่แห่งใดก็ให้
 จัดการร่างขึ้น เมื่อจ่านกร้องเจ้าการบุญลงมาถึงที่ตำบลซึ่งว่าพระ
 พุทธเจ้าไปนิพนธ์มา ซึ่งมีบ้านพราหมณ์ตงอยู่ทางดงฟาก เห็นว่า
 เป็นที่มนานาตรงและเป็นทแผ่นดินราบ เป็นชัยภูมิควรที่จะตงเมืองได้จึง
 ได้เกณฑ์ไพร่พลมาและพราหมณ์ซึ่งตงอยู่ในที่นั้น ให้ตงเตาผิงอิฐที่
 จะสร้างกำแพงเมือง แล้วกระการที่จะสร้างเมืองตามชบวนศึก คือ
 ตงกำแพง ๒ ฟากหน้าก่อก้อมตงมา จดริมแม่น้ำทางเหนือมา ไต่ทาง ๒
 ฟากแล้ว มีไปบอกสั่งแผนทขึ้นไปถวายพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฏก
 เมื่อทรงเห็นชอบด้วยแล้ว จึงโปรดให้เกณฑ์คนเมืองน่านเมืองแพร่
 เพมเติมลงมาช่วย เมื่อตระเตรียมการทางปวงพร้อมแล้วจึงให้
 พราหมณ์ทำพิธีตามได้ยศาสตร์ระเกล้าว่าเขนง ได้อำพวย แล้วจึง
 เริ่มการร่างกำแพงเมืองในเวลาเช้าวันศุกร์เดือน ๓ ขึ้น ๑๕ ค่ำปีจอ
 ศกจุลศักราช ๓๑๕ พระพุทธศาสดนกาลล่วงแล้ว ๑๔๘๖ วันนั้นเป็น

วนซึ่งนับว่าเป็นชะตาเมืองพิษณุโลก กำหนดกำแพงเมืองที่สร้างนั้น
 โดยยาว ๕๐ เส้น โดยกว้างยื่นเข้าไปแต่แม่น้ำชางตะ ๒๐ เส้น ๑๕ วา
 อันกำหนดกว้างยาวของเมืองซึ่งสร้างนั้น ก็ยังตอกกันอยู่กับรากกำแพง
 เมืองพิษณุโลกซึ่งปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ต่างแต่ด้านดักเป็นข้างหนึ่ง
 กว้างข้างหนึ่งแคบ เหตุว่านานมาด้วยน้ำกัดเซาะตลิ่งพังไปบ้างออก
 วนบ้าง จานกร่องสร้างข้างตะวันตก จาการบุญสร้างข้างตะวันออก
 ทำการแข่งกันปี ๑ กับ ๗ เดือน การก่อกำแพงเมืองแล้วเสร็จเร็ว จึง
 ดึงชาวชนไปกราบทูลพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก จึงได้เสด็จยกพยุห
 โยธาตงมา พร้อมด้วย พระอัครมเหสีและพระราชบุตร ทั้ง ๒ พระองค์
 ตงพลับพลาอยู่ใกล้เมืองประมาณ ๑๐๐ เส้น ครั้นเมื่อได้ทอดพระเนตร
 การเมืองนั้นทวแล้ว เป็นที่ตองพระราชอัชฌาศัย จึงดำรัสให้ตั้งการ
 พระราชพิชิตบาทวและมณฑลการสร้างเมืองใหม่ แล้วทรงปรึกษาด้วย
 ข้าราชการว่า จะขนานนามเมืองว่าอะไรดี ข้าราชการผู้รอบรู้วิทยา
 กราบทูลขอความตามดังเกิด ว่าเมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาถึงนั้น
 เป็นยามพิษณุ เพราะฉะนั้นขอพระราชทานขนานนามพระนคร ว่า
 เมืองพระพิษณุโลก พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกก็ชอบพระทัย และ
 ทรงพระราชดำริต่อไปว่า เมืองนี้ก่อกำแพงวงเป็นเมืองโดยวกแต่
 แยกอยู่ ๒ ฝ่ายนา ดุเหมือนบนเมืองฝาแฝด แม่น้ำเป็นคนเหมือน
 กำแพงกันอยู่กลาง อนึ่งเดิมก็ทรงพระราชดำริจะสร้างพระราชทาน
 พระราชโอรส ๒ พระองค์ ควรจะให้นามเป็น ๒ เมือง จึงพระราชทาน

นามเมืองฝ่งตะวันออกตามคำชี้ฟ้องพราหมณ์ กราบบังคมทูลว่าเมือง
พระพิษณุโลก แต่เมืองฝ่งตะวันตกนั้น พระราชทานนามตามชอบ
พระฤทัย ต่อออกให้เป็นกถอนอักษรเพราะว่าเมืองโฆมบุรี อาศัย
เหตุว่าแม่น้ำซึ่งไหลไปกลางระหว่างกำแพงทั้ง ๒ ฟากนั้นเป็นห้วงลึก
เมื่อฤดูแดงน้ำขงอยู่มากกว่าเหนือหน้าไค่น้ำ เมื่อจะเรือกชอรวมกัน
เป็นเมืองเดียวก็ได้ ว่าเมืองพระพิษณุโลกโฆมบุรี แล้วพระองค์
ได้จยกเข้าไปตั้งพระราชวังอยู่ในเมืองฝ่งฟากข้างตะวันตกและประทับ
ตำราญอยู่ใน ทนนั้น นานวันยังไม่คิดจะเด็ดจกดับ เพื่อจะบำเพ็ญ
พระราชกุศลทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ไว้พระเกียรติยศให้ปรากฏ
พระนามไปภายหน้าด้วยการสร้างพระเจดีย์สถาน ซึ่งเป็นถาวรวัตถุ
อันผู้นั้นจะทำลายล้างเสียไม่ได้ อีกฝ่ายหนึ่งนั้นพระองค์ทรงพระ
ราชดำริราชการ ซึ่งจะแผ่พระราชอาณาเขตลงมาทางเมืองละโว้

บัดนี้จะว่าด้วยการพระราชกุศล อันพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก
ได้ทรงสร้างในเมืองพระพิษณุโลกนั้น คือพระองค์ให้จับการสถาปนา
พระมหาธาตุรูปปรางค์สูง ๘ วา และให้สร้างวิหารทิศทั้ง ๔ ทิศ
มีพระระเบียงดอมรอบ ๒ ชั้น แล้วทรงพระราชดำริจะสร้างพระพุทธรูป
สำหรับพระวิหารนั้น

ในเวลานั้นที่เมืองศรีสัตนาโดย ทั้งสุวรรณคโลก และโคกโขทัย
เป็นทำเลทองดีอุปการในการฝ่มอช่างต่าง ๆ ทั้งการทำพระพุทธรูปว่า
มฝ่มอดยงนก พระองค์จึงทรงพระวิตกไปว่าถ้าจะทำแต่ด้วยฝ่มอ
ชาวเมืองเชียงแสน จะสู้พระพุทธรูปเมืองสุวรรณคโลกไม่ได้ ก็จะเป็น

ที่เดิมด้วยพระเกียรติยศ อีกประการหนึ่ง การที่พระองค์มพระเตชา
 ญาปกครองจำประเทศหริภุญชัย และศรีธรรมราชโดยอยู่ได้ ควรจะให้
 ปราบกฎพระเกียรติยศไว้ จึงมีพระราชดำริไปยังกรุงศรีธรรมราชโดยขอ
 ข้างมาช่วยป็นหุ่นพระพุทธรูป ดมเด็จพระเจ้ากรุงศรีธรรมราชโดยจึงส่ง
 ข้างพราหมณ์ทมิฬมอด ๕ นาย ให้มากับราชทูตมขอจดหมายไว้ใน
 หนังสือโบราณว่า ชื่อบาอินทร ๓ บาพรหม ๓ บาพิษณ ๓ บาราช-
 ดังข ๓ บาราชกุศ ๓ รวมพราหมณ์ ๕ นาย ครั้นเมื่อมาถึงเมือง
 พระพิษณุโลกแล้ว พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกจึงให้ข้างสุวรรณโลก
 ดมทบทกับข้างชาวเมืองเชียงแสน และข้างชาวเมืองหริภุญชัย ซึ่ง
 พระองค์ให้ตามแต่เดิมมาก่อนแล้วนั้นช่วยกัน หุ่นพระพุทธรูป ๓ พระ
 องค์ มทรวอดทรงตั้งฐานคล้ายกัน แต่ประมาณนบน ๓ ขนาด คือ
 พระองค์ ๑ ตั้งพระนามไว้ว่าพระพุทธรชินราชหน้าตักกว้าง ๕ ศอก
 คืบ ๕ นิ้วเศษ อีกพระองค์ ๑ เริ่มพระนามไว้ว่าพระพุทธรชินดีห์ หน้า
 ตัก ๕ ศอกคืบ ๔ นิ้ว อีกพระองค์ ๑ เริ่มพระนามไว้ว่าพระศรีคำดดา
 หน้าตัก ๔ ศอกคืบ ๒ นิ้ว พระองค์ทรงเลือก ลักษณะ อาการ ตามชอบ
 พระทัยให้ช่างทำ คือตั้งฐานอาการนน้อย่างพระพุทธรูปเชียงแสน ไม่
 เอาอย่างพระพุทธรูปในเมืองศรีธรรมราชโดย เมืองสุวรรณโลกและเมือง
 ไศกโขทัยเลือกเอาแต่สิ่งทั้งามตา ลักษณะบางอย่างปน ๆ กัน เป็น
 อย่างเชียงแสนบ้าง อย่างสุวรรณโลกไศกโขทัยบ้าง แต่นวพระหัตถ์
 ซึ่งพระสุวรรณโลกไศกโขทัยไม่เต็มอกันอย่างมือคน รับสั่งให้ทำ

ให้เดิมอกันตามที่พระองค์ทรงทราบว่าเป็นพุทธลักษณะแล้วให้ช่างและ
 คนท่งปวงคเป็นอันมาก เห็นพร้อมกันว่าพระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์
 งานดีหาที่เดิมมิได้ จึงให้เขาค้นหาที่เดิมเกิดขึ้นจนตรึงทวยวัด
 ปดอกแน่นหนาพร้อมบริบูรณ์เสร็จแล้ว จึงให้รวบรวมหาของ
 ดีมฤทธานุภาพได้หลายร้อยหาบ และตระเตรียมการซึ่งจะหล่อ
 ดำไว้แล้ว พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกจึงดำรัสสั่งให้อาณาประชาราษฎร์
 พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งมีโดยรอบคอบเกิดเคยเมืองนนทบุรีฝ่ายคณะคาม—
 วาส์และอรัญวาส์ มีพระอุปาดและพระศรียานนท์ อันอยู่วัดเขาดม
 แครงเป็นประธาน ให้สวดปริตพุทธมนต์ห้ามงคทำสังฆกิจ
 ธิษฐาน อาราธนาเทพดาให้ช่วยในการนี้ และให้พ่อพราหมณ์
 ทำพิธีตามพราหมณ์คำดำรัสช่วยในการพระราชประสงค์ ครั้น ณ วัน

๑๕ ค่ำ ปีมะเส็งปีชวด จุลศักราช ๓๑๗ ได้ทรงเททองหล่อ
 พระพุทธรูปทั้ง ๓ พระองค์ ด้วยเนื้อทองคำมฤทธานุภาพเท่า
 ดำไว้แล้วเมื่อพิมพ์เย็นได้แกะพิมพ์ออก รูปพระชินสีห์และพระศรี
 ศักดิ์ดาบริบูรณ์ตามขนาดของต้นตอเดิมอกันเป็นการดำไว้ แต่รูป
 พระพุทธชินราชเจ้านั้นของไม้แก่นบริบูรณ์ช่างได้ทำหุ่นใหม่และหล่อ
 ออกถึง ๓ ครั้งก็ไม่สำเร็จเป็นพระองค์ ดมเด็จพระเจ้าศรีธรรมไตร
 ปิฎกทรงพระโทมนัสยิ่งนัก

จึงทรงตั้งสังฆกิจธิษฐาน เติงเอาบุญบารมีของพระองค์
 เป็นที่พึ่งแล้วรับสั่งให้สมเด็จพระนางประทุมมาราชเทวทรงอธิษฐานด้วย

จึงให้^{๕๖}จัดการ^{๕๖}หุ้ม^{๕๖}พระพุทธรูป^{๕๖}ชินราช^{๕๖}ใหม่^{๕๖} ครอง^{๕๖}นวม^{๕๖}ปะชาว^{๕๖}คน^{๕๖}หนึ่ง^{๕๖}เข้ามา^{๕๖}
 ช่วย^{๕๖}หุ้ม^{๕๖}ทำการ^{๕๖}แข็งแรง^{๕๖} แต่^{๕๖}ไม่^{๕๖}พด^{๕๖}ด้วย^{๕๖}ปาก^{๕๖}ไซ^{๕๖}แต่^{๕๖}ใบ^{๕๖} ใคร^{๕๖}ถาม^{๕๖}ซื้อ^{๕๖}
 และ^{๕๖}ตำ^{๕๖}บด^{๕๖}บ้าน^{๕๖}ก็^{๕๖}ไม่^{๕๖}บอก^{๕๖}ไม่^{๕๖}มี^{๕๖}ผู้^{๕๖}ใคร^{๕๖}รู้^{๕๖}ก็^{๕๖}ทำงาน^{๕๖}ทั้ง^{๕๖}กต^{๕๖}าง^{๕๖}วัน^{๕๖}กต^{๕๖}าง^{๕๖}คน^{๕๖}ไม่^{๕๖}
 มี^{๕๖}เว^{๕๖}ลา^{๕๖}หยุด^{๕๖} คร^{๕๖}น^{๕๖}ร^{๕๖}ูป^{๕๖}หุ้ม^{๕๖}ด้า^{๕๖}เร^{๕๖}จ^{๕๖}ง^{๕๖}า^{๕๖}ม^{๕๖}ด^{๕๖}เ^{๕๖}า^{๕๖}ค^{๕๖}ิน^{๕๖}พ^{๕๖}ม^{๕๖}พ^{๕๖}แ^{๕๖}ง^{๕๖}เด^{๕๖}ว^{๕๖} ก้า^{๕๖}ห^{๕๖}น^{๕๖}ค^{๕๖}
 ม^{๕๖}ห^{๕๖}า^{๕๖}ม^{๕๖}ง^{๕๖}ค^{๕๖}ด^{๕๖}ฤ^{๕๖}ก^{๕๖}ษ^{๕๖}เ^{๕๖}ท^{๕๖}ท^{๕๖}อง^{๕๖} ณ^{๕๖} วัน^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ค้า^{๕๖} ป^{๕๖}ี่^{๕๖}ม^{๕๖}ะ^{๕๖}เ^{๕๖}ล^{๕๖}ง^{๕๖}น^{๕๖}พ^{๕๖}ศ^{๕๖}ก^{๕๖} จ^{๕๖}ุด^{๕๖}ศ^{๕๖}ั^{๕๖}ก^{๕๖}ร^{๕๖}า^{๕๖}ช^{๕๖}
 ๓๑๘ พระพุทธรูป^{๕๖}คำ^{๕๖}ด^{๕๖}น^{๕๖}กา^{๕๖}ด^{๕๖}ล^{๕๖}ง^{๕๖}เด^{๕๖}ว^{๕๖} ๑๕๐๐ หย^{๕๖}อ^{๕๖}น^{๕๖}อ^{๕๖}ย^{๕๖} ๗ วัน คำ^{๕๖}ว^{๕๖}ร^{๕๖}ด^{๕๖}ด^{๕๖}ัง^{๕๖}
 ให้^{๕๖}อ^{๕๖}า^{๕๖}ร^{๕๖}า^{๕๖}ช^{๕๖}น^{๕๖}ม^{๕๖}ม^{๕๖}พระ^{๕๖}ภ^{๕๖}ิก^{๕๖}ษ^{๕๖}ด^{๕๖}ัง^{๕๖}ข^{๕๖}ั^{๕๖}พ^{๕๖}อ^{๕๖}พ^{๕๖}ร^{๕๖}า^{๕๖}ห^{๕๖}ม^{๕๖}ณ^{๕๖} ทำ^{๕๖}กา^{๕๖}ร^{๕๖}ม^{๕๖}ง^{๕๖}ค^{๕๖}ด^{๕๖}พิ^{๕๖}ช^{๕๖}
 เหม^{๕๖}อ^{๕๖}น^{๕๖}ค^{๕๖}ร^{๕๖}ง^{๕๖}ก^{๕๖}อ^{๕๖}น^{๕๖}เด^{๕๖}ว^{๕๖}เ^{๕๖}ท^{๕๖}ท^{๕๖}อง^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ก็^{๕๖}เ^{๕๖}ล^{๕๖}ง^{๕๖}เ^{๕๖}ด^{๕๖}ม^{๕๖}บ^{๕๖}ริ^{๕๖}บ^{๕๖}ร^{๕๖}ณ^{๕๖} ปะ^{๕๖}ชาว^{๕๖}ท^{๕๖}มา^{๕๖}ช^{๕๖}ว^{๕๖}ย^{๕๖}
 ทำ^{๕๖}น^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ก็^{๕๖}เ^{๕๖}ด^{๕๖}น^{๕๖}อ^{๕๖}อ^{๕๖}ก^{๕๖}า^{๕๖}ก^{๕๖}า^{๕๖}ท^{๕๖}น^{๕๖}ไป^{๕๖}อ^{๕๖}อ^{๕๖}ก^{๕๖}ป^{๕๖}ระ^{๕๖}ต^{๕๖}เ^{๕๖}ม^{๕๖}อง^{๕๖}ข^{๕๖}า^{๕๖}ง^{๕๖}เ^{๕๖}น^{๕๖}อ^{๕๖}ไป^{๕๖}เ^{๕๖}ง^{๕๖}ท^{๕๖}ำ^{๕๖}บ^{๕๖}ด^{๕๖}
 ๕ ๕ ๖ หนึ่ง^{๕๖}ก็^{๕๖}ห^{๕๖}าย^{๕๖}ไป^{๕๖} บ้า^{๕๖}น^{๕๖}น^{๕๖}จ^{๕๖}เ^{๕๖}ด^{๕๖}เ^{๕๖}า^{๕๖}ว^{๕๖}า^{๕๖}ปะ^{๕๖}ชาว^{๕๖}ห^{๕๖}าย^{๕๖}อ^{๕๖}ย^{๕๖}จ^{๕๖}น^{๕๖}ท^{๕๖}ก^{๕๖}ว^{๕๖}น^{๕๖} ๕ ๕ ๖ พระ^{๕๖}เจ้า^{๕๖}
 ศ^{๕๖}ร^{๕๖}ร^{๕๖}ร^{๕๖}ม^{๕๖}ไ^{๕๖}เ^{๕๖}ร^{๕๖}บ^{๕๖}ฏ^{๕๖}ก^{๕๖}เ^{๕๖}ม^{๕๖}อ^{๕๖}ต^{๕๖}อ^{๕๖}ย^{๕๖}พ^{๕๖}ม^{๕๖}พ^{๕๖}พระ^{๕๖}พุ^{๕๖}ท^{๕๖}ร^{๕๖}ู^{๕๖}ป^{๕๖}อ^{๕๖}อ^{๕๖}ก^{๕๖}เ^{๕๖}น^{๕๖}บ^{๕๖}ริ^{๕๖}บ^{๕๖}ร^{๕๖}ณ^{๕๖}ง^{๕๖}า^{๕๖}ม^{๕๖}ด^{๕๖} ๕ ๕ ๖ จ^{๕๖}ึง^{๕๖}
 ๕ ๕ ๖ มี^{๕๖}ร^{๕๖}บ^{๕๖}ด^{๕๖}ัง^{๕๖}ให้^{๕๖}อ^{๕๖}า^{๕๖}ร^{๕๖}า^{๕๖}ช^{๕๖}กา^{๕๖}ร^{๕๖}ไป^{๕๖}เ^{๕๖}ย^{๕๖}ว^{๕๖}ด^{๕๖}ี^{๕๖}บ^{๕๖}ห^{๕๖}า^{๕๖}ค^{๕๖}ว^{๕๖}ปะ^{๕๖}ชาว^{๕๖}ผ^{๕๖}ูน^{๕๖}น^{๕๖} ๕ ๕ ๖ เพ^{๕๖}อ^{๕๖}จะ^{๕๖}พระ^{๕๖}ร^{๕๖}า^{๕๖}ช^{๕๖}ท^{๕๖}า^{๕๖}น^{๕๖}
 ๕ ๕ ๖ ร^{๕๖}า^{๕๖}ง^{๕๖}ว^{๕๖}ด^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ก็^{๕๖}เ^{๕๖}า^{๕๖}ไ^{๕๖}ด^{๕๖}เ^{๕๖}า^{๕๖}ว^{๕๖} ๕ ๕ ๖ จ^{๕๖}ึง^{๕๖}ไป^{๕๖}ร^{๕๖}ด^{๕๖}ให้^{๕๖}ข^{๕๖}า^{๕๖}ง^{๕๖}แ^{๕๖}ต^{๕๖}ง^{๕๖}ตัว^{๕๖}พระ^{๕๖}พุ^{๕๖}ท^{๕๖}ร^{๕๖}ู^{๕๖}ป^{๕๖}ให้^{๕๖}เ^{๕๖}ก^{๕๖}เ^{๕๖}ด^{๕๖}ย^{๕๖}เ^{๕๖}ก^{๕๖}เ^{๕๖}ด^{๕๖}า^{๕๖}
 ๕ ๕ ๖ ด^{๕๖} ๕ ๕ ๖ แ^{๕๖}ล^{๕๖}ว^{๕๖}๕ ๕ ๖ ก^{๕๖}เ^{๕๖}ง^{๕๖}า^{๕๖}ย^{๕๖}อ^{๕๖}ย^{๕๖}า^{๕๖}ง^{๕๖}เ^{๕๖}ค^{๕๖}ร^{๕๖}อง^{๕๖}ด^{๕๖}ั^{๕๖}ม^{๕๖}ฤ^{๕๖}ก^{๕๖}ษ^{๕๖}เ^{๕๖}า^{๕๖}ไ^{๕๖}ด^{๕๖}เ^{๕๖}ป^{๕๖}ิด^{๕๖}ท^{๕๖}อง^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ให้^{๕๖}เ^{๕๖}ช^{๕๖}ิ^{๕๖}ญ^{๕๖}เ^{๕๖}า^{๕๖}ป^{๕๖}ระ^{๕๖}ดิ^{๕๖}ษ^{๕๖}—
 ๕ ๕ ๖ ฐ^{๕๖}า^{๕๖}น^{๕๖}ไ^{๕๖}ว^{๕๖}เ^{๕๖}น^{๕๖}ด^{๕๖}ั^{๕๖}ถ^{๕๖}า^{๕๖}น^{๕๖}ท^{๕๖}ง^{๕๖} ๓ ๕ ๖ ค^{๕๖}ือ^{๕๖}พระ^{๕๖}พุ^{๕๖}ท^{๕๖}ร^{๕๖}ู^{๕๖}ช^{๕๖}ิน^{๕๖}ร^{๕๖}า^{๕๖}ช^{๕๖}อ^{๕๖}ย^{๕๖}เ^{๕๖}น^{๕๖}เ^{๕๖}ว^{๕๖}ิ^{๕๖}ห^{๕๖}า^{๕๖}ร^{๕๖}เ^{๕๖}ห^{๕๖}เ^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ด^{๕๖}ั^{๕๖}ถ^{๕๖}า^{๕๖}น^{๕๖}ท^{๕๖}ิ^{๕๖}ศ^{๕๖}
 ๕ ๕ ๖ ตะ^{๕๖}วัน^{๕๖}ต^{๕๖}ก^{๕๖}พระ^{๕๖}ม^{๕๖}ห^{๕๖}า^{๕๖}ชา^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ผ^{๕๖}ัน^{๕๖}พระ^{๕๖}พ^{๕๖}ัก^{๕๖}ต^{๕๖}ร^{๕๖}ค^{๕๖}อ^{๕๖}เ^{๕๖}ม^{๕๖}เ^{๕๖}น^{๕๖}า^{๕๖} ๕ ๕ ๖ พระ^{๕๖}พุ^{๕๖}ท^{๕๖}ร^{๕๖}ู^{๕๖}ช^{๕๖}ิน^{๕๖}ด^{๕๖}ั^{๕๖}ห^{๕๖}อ^{๕๖}ย^{๕๖}ุ^{๕๖}ท^{๕๖}ิ^{๕๖}ศ^{๕๖}
 ๕ ๕ ๖ เ^{๕๖}น^{๕๖}อ^{๕๖} ๕ ๕ ๖ พระ^{๕๖}ศ^{๕๖}ร^{๕๖}คำ^{๕๖}ด^{๕๖}า^{๕๖}อ^{๕๖}ย^{๕๖}ุ^{๕๖}ท^{๕๖}ิ^{๕๖}ศ^{๕๖}ไ^{๕๖} ๕ ๕ ๖ พระ^{๕๖}เ^{๕๖}ว^{๕๖}ิ^{๕๖}ห^{๕๖}า^{๕๖}ร^{๕๖}เ^{๕๖}ห^{๕๖}เ^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ท^{๕๖}ิ^{๕๖}ศ^{๕๖}ตะ^{๕๖}วัน^{๕๖}อ^{๕๖}อ^{๕๖}ก^{๕๖} ๕ ๕ ๖ เ^{๕๖}น^{๕๖}ท^{๕๖}
 ๕ ๕ ๖ ธรรม^{๕๖}ด^{๕๖}ว^{๕๖}นะ^{๕๖}ด^{๕๖}ั^{๕๖}ก^{๕๖}า^{๕๖}ระ^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ท^{๕๖}ก^{๕๖}ว^{๕๖}า^{๕๖}ย^{๕๖}น^{๕๖}ม^{๕๖}ด^{๕๖}ั^{๕๖}การ^{๕๖}พระ^{๕๖}ม^{๕๖}ห^{๕๖}า^{๕๖}ชา^{๕๖} ๕ ๕ ๖ แ^{๕๖}ะ^{๕๖}เ^{๕๖}น^{๕๖}ท^{๕๖}ช^{๕๖}ม^{๕๖}น^{๕๖}ม^{๕๖}
 ๕ ๕ ๖ พระ^{๕๖}ด^{๕๖}ัง^{๕๖}ข^{๕๖} ๕ ๕ ๖ พระ^{๕๖}พุ^{๕๖}ท^{๕๖}ร^{๕๖}ู^{๕๖}ป^{๕๖}ย^{๕๖}เ^{๕๖}น^{๕๖}ซ^{๕๖}ง^{๕๖}ป^{๕๖}ร^{๕๖}าก^{๕๖}ฏ^{๕๖}อ^{๕๖}ย^{๕๖}ท^{๕๖}ก^{๕๖}ว^{๕๖}น^{๕๖}น^{๕๖}เ^{๕๖}น^{๕๖}ของ^{๕๖}ด^{๕๖}ั^{๕๖}ร^{๕๖}า^{๕๖}ง^{๕๖}ข^{๕๖}น^{๕๖}เ^{๕๖}ห^{๕๖}เ^{๕๖} ๕ ๕ ๖
 ๕ ๕ ๖ อ^{๕๖}น^{๕๖}ง^{๕๖}เ^{๕๖}ม^{๕๖}เ^{๕๖}ว^{๕๖}เ^{๕๖}ล^{๕๖}า^{๕๖}ท^{๕๖}ห^{๕๖}อ^{๕๖}พระ^{๕๖}พุ^{๕๖}ท^{๕๖}ร^{๕๖}ู^{๕๖}ช^{๕๖}ิน^{๕๖}ด^{๕๖}ั^{๕๖}ห^{๕๖} ๕ ๕ ๖ แ^{๕๖}ะ^{๕๖}พระ^{๕๖}ศ^{๕๖}ร^{๕๖}คำ^{๕๖}ด^{๕๖}า^{๕๖}เ^{๕๖}ล^{๕๖}เ^{๕๖}ร^{๕๖}จ^{๕๖}
 ๕ ๕ ๖ เ^{๕๖}ล^{๕๖}ว^{๕๖}น^{๕๖}น^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ท^{๕๖}อง^{๕๖}ซ^{๕๖}ด^{๕๖}า^{๕๖}บ^{๕๖} ๕ ๕ ๖ แ^{๕๖}ะ^{๕๖}ซ^{๕๖}น^{๕๖}ว^{๕๖}น^{๕๖}ของ^{๕๖}พระ^{๕๖}พุ^{๕๖}ท^{๕๖}ร^{๕๖}ู^{๕๖}ป^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ๒ ๕ ๕ ๖ อ^{๕๖}ง^{๕๖}ค^{๕๖}ท^{๕๖}เ^{๕๖}ล^{๕๖}เ^{๕๖}ด^{๕๖}อ^{๕๖}ย^{๕๖} ๕ ๕ ๖ ด^{๕๖}ั^{๕๖}ม^{๕๖}เ^{๕๖}ด^{๕๖}จ^{๕๖}

พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกทรงตั้งให้รวมลงในทองซึ่งจะหล่อพระพุทธรูป—
 ราช ครั้นเมื่อหล่อพระพุทธรูปขึ้นราชแล้ว ให้ปันหุ่นพระพุทธรูปหน้า
 คักคอกเศษเอาทองที่เหลือจากพระพุทธรูปขึ้นราชหล่อ เรียกนามว่า
 พระเหลื่อ ส่วนชนวนและธาตุของพระเหลื่อนนกลหล่อรูปพระดำวก
 ๒ องค์ สำหรับพระเหลื่อนนเอง ครั้นเมื่อการหล่อพระดำไว้แล้ว จึง
 รับผิดชอบให้เก็บอิฐซึ่งก่อเป็นเตาหลอมทองและเตาต้มหุ่น หล่อพระทั้งปวง
 นน มาก่อเป็นซุกซตั้ง ๓ คอก และให้ขุดดินทอนมาผสมกับดินพมพท
 ค่อยจากพระพุทธรูปถมในซุกซนั้น แล้วทรงปลุกต้นพระมหาโพธิ์ ๓ ต้น
 แสดงว่าเป็นพระมหาโพธิ์สถานที่ของพระพุทธรูปขึ้นราช พระชินสีห์ พระ
 ศรีสวัสดิ์ ๓ พระองค์ เพราะเหตุว่าทรงปลุกต้นมหาโพธิ์นั้นเป็นทซง
 ได้หล่อพระพุทธรูปเจ้าทั้ง ๓ พระองค์น จึงเรียกนามว่าโพธิ์สามเฒ่าสืบมา
 แล้วให้สร้างปฏิมาพรัดถานเป็นวิหารน้อยในระหว่างต้นพระมหาโพธิ์ทั้ง
 ๓ หันหน้าต่อก็คือคร แล้วเชิญพระเหลื่อกับพระดำวกทั้ง ๒ องค์เข้าไว้ใน
 ทน ให้เป็นหลักแสดงสถานที่ซึ่งได้หล่อพระพุทธรูปเจ้าทั้ง ๓ พระองค์
 นนปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

ในระหว่างเมื่อกำลังทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอยู่นั้น ก็ได้ทรง
 ด้ร่างพระราชวังใน เมืองฝั่งตะวันตกเหนือ ที่ ตรงหน้าวัดมหาธาตุน้อย
 หนึ่ง ก่อกำแพงพระราชวังเป็น ๒ ชั้น และมีพระราชมนเทียรใหญ่
 น้อยตามสมควรแก่พระราชอัชฌาัย ครั้นเมื่อการพระอาราม การพระ

ราชวงศ์และพระนครแล้วแต่แรก ก็ให้มีการมโหรีสดมภ์โภช ๗ วัน แล้ว
 เสด็จประทับตำราญอยู่ในเมืองพิษณุโลกนั้นถึง ๗ ปี จนเมืองพระ
 พิษณุโลกมีอาณาประชาราษฎร์บริบูรณ์ มั่งคั่งสมบูรณ์เป็นพระนครอันหนึ่ง
 ในระหว่างเมื่อพระองค์เสด็จประทับอยู่ใต้ทรงพระราชดำริการ
 แลพระราชอาณาเขตลงมาโดยลำดับ จนถึงเมืองตะโวกัดกอยู่ใน
 อำนาจของพระองค์ เพราะฉะนั้น การซึ่งทรงพระราชดำริไว้เดิมว่า
 จะให้พระราชโอรสอยู่ครองเมืองพิษณุโลกนั้น ก็เปลี่ยนแปลงไปเป็น
 พระราชทานอภิเชกให้สมเด็จพระเจ้าตากสิน เจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปเสวย
 ราชสมบัติในกรุงตะโวกัด ให้ไปขอรับนางสุนทรเทวอันเป็นพระราชธิดา
 พระเจ้ากรุงศรีสัตนาโดยสุวรรณโคต ซึ่งผดด้แผ่นดินใหม่เป็นพระมาตุ
 ราชของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนั้นมาตั้งไว้ในที่พระอัครมเหสี แล้ว
 ทรงสร้างเมืองใหม่ออกเมืองหนึ่งห่างเมืองตะโวกัด ๕๐๐ เส้น ประกอบ
 ด้วยพระราชวังและกำแพงเมืองพร้อมบริบูรณ์ พระราชทานนามเมือง
 ว่าเดนมหาราชนคร ให้ไปรับเจ้าดวงแก้วกษัตริย์ราชมาอภิเชกกับด้วย
 พระราชธิดาของพระองค์ให้ครองเมืองใหม่นั้น ครั้นเมื่อราชการฝ่าย
 ข้างใต้สงบลงแล้ว พระองค์จึงทรงพระราชดำริที่จะยกกองทัพไป
 ยังพระนครเขย่งแค้น จึงทรงตั้งให้จันทรอง จ้าการบุญเป็นเดนมหาด
 มุขยศเสมออกนุรักษ์เมืองพิษณุโลก แล้วพระองค์ก็เสด็จคนไปยัง
 เมืองเขย่งแค้นพร้อมด้วยเจ้าชาติคำครวราชโอรส ครั้นเมื่อเสด็จถึง

เมืองเชียงแสนแล้ว จึงได้ทรงแต่งตั้งเจ้าชาติคำครไปครองเมือง
 เชียงรายอันเป็นเมืองใกล้พระนครเชียงแสน พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก
 บรมบพิตรดำรงพระชนมายุอยู่ได้ ๑๕๐ ปี จึงได้เสด็จสวรรคต อำมาตย์
 ก็ตั้งชาวฮ่อไปทูลเจ้าชาติคำคร ณ เมืองเชียงราย เจ้าชาติคำครได้
 ไปเมืองเชียงแสน จัดการถวายพระเพลิงพระบรมศพเสร็จแล้ว ก็
 เสด็จราชสมบัติในเมืองเชียงแสนสืบสันตติวงศ์มา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสตรัส—
 เสด็จพระพุทธรูป ๓ พระองค์ใน

“ก็แต่พระพุทธรูปราช พระพุทธรูปสี่ พระศรีศาสดา ๓ พระ
 องค์ เป็นพระพุทธรูปปฏิมากรดัดเอา ประกอบไปด้วยพุทธลักษณะ
 อันประเสริฐมีลัทธิเทพดาหากอภิบาลรักษา ย่อมเป็นที่สักการบูชา
 นับถือมาแต่โบราณ แม้พระเจ้าแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาเก่า ที่ได้นำ
 พระเศษานุภาพมาไหวพริบปรากฏมาในแผ่นดิน ก็ทรงนับถือทำสักการบูชา
 มาหลายพระองค์ ”

“เมื่อจุลศักราช ๑๔๖ ปีออกนศก สมเด็จพระรามาธิบดีเสด็จขึ้น
 ไปที่เมืองเชียงใหม่ เสด็จจากดับถึงเมืองพิษณุโลกนมัสการพระ
 พุทธรูปราช พระพุทธรูปสี่ เปิดเครื่องต้นทำสักการบูชาและนม
 มไหว้พดัมโภช ๗ วัน แล้วเสด็จจากดับคืนยังพระนคร ”

แต่ในระหว่างที่แต่แผ่นดินเดิมเจ้าพระวามาธิบดีมานั้น พระ
 เจ้าแผ่นดินได้เสด็จพระราชดำเนินในการพระราชสงครามทางนั้น มียุ
 บ้าง แต่ไม่ปรากฏว่าได้เสด็จไปนมัสการพระพุทธชินราช พระพุทธชิน
 เหตุซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในตอนนั้นไม่ได้เสด็จนั้น เพราะหัวเมืองเหนือ
 ทงปวงเป็นประเทศราช มีเจ้าครองเมืองสืบตระกูลกันมาบ้าง เป็น
 เจ้านายในพระราชวงศ์ที่สืบมาบ้าง แต่ถึงว่าเจ้าผู้ครองเมืองเหล่านั้นจะ
 ไม่ได้เป็นเจ้านายในพระราชวงศ์ที่ใกล้ชิด ก็คงนับเนื่องในพระราชวงศ์
 โดยมาก มีปรากฏในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ นับเมืองประ
 เทศราชข้างฝ่ายเหนือ ซึ่งมีเจ้าครองเมือง คือ เมืองพระพิษณุโลก ๑
 เมืองโคกโขทัย ๑ เมืองพิษย ๑ เมืองสุวรรณโคตร ๑ เมืองกำแพง
 เพชร ๑ เมืองพิจิตร ๑ เมืองนครสุวรรณ ๑ ทงเหนือจะเป็นพระราชวงศ์
 ต่าง ๆ และราชตระกูลเก่าแต่เมืองดพบุรีซึ่งเดิมเจ้าพระวามาธิบดีครอง
 และเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งเดิมเจ้าพระบรมราชาธิราชครองเป็นเมืองใน
 ราชวงศ์แท้ ดังนั้นหาได้นับเข้าในจำนวนเมืองประเทศราชเหล่านั้นไม่
 แต่ในเมืองเหล่านั้นก็เหมือนจะมีเหตุที่รบพุ่งรุกรานขัดแย้งกัน
 อยู่เนือง ๆ บางทีก็ต่งแขงเมืองชนคองยกกันไปปราบปราม เช่นแผ่นดิน
 ดินเดิมเจ้าพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ได้เสด็จไปตีเมืองพระพิษณุโลก เมื่อ
 ได้เมืองแล้วก็คงจะได้เสด็จเข้าไปนมัสการพระพุทธชินราช พระพุทธชิน
 ราชให้แต่หาได้กล่าวไว้ในพงศาวดารไม่

อนึ่งเมื่อจุลศักราช ๗๘๖ ดมเด็จพระวามะศักรซึ่งเป็นดมเด็จพระ
พระบรมไตรโลกนาถ ได้ตั้งขึ้นไปเมืองพิษณุโลก ซึ่งกล่าวว่าได้เห็น
น้ำพระเนตรพระพุทธรชินราชตกเป็นโลหิตนั้น ก็ปรากฏว่าได้ได้ตั้ง
ไปนมัสการพระพุทธรชินราช แต่ไม่ได้กล่าวถึงดมโงษบุชชาอย่างไร ก็
เพราะไปมวกกล่าวถึงน้ำพระเนตรเป็นการตกใจเสียแล้วเท่านั้น

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๘๖๘ ดมเด็จพระเจ้าอภัยรทกษัตริย์—
วงศ์ ซึ่งภายหลังเป็นดมเด็จพระบรมราชามาหาพุทธางกูร ได้ตั้งขึ้นไป
ครองเมืองพระพิษณุโลก ก็นับว่าคงจะทรงปฏิบัติบูชาพระพุทธรชินราช
พระพุทธรชินดีห์ เพราะได้ตั้งประทับอยู่ในเมืองนั้น

ต่อเนื้มาดมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ได้ตั้งขึ้นไปครอง
เมืองพระพิษณุโลก พระองค์ได้ทรงปฏิบัติบูชาพระพุทธรชินราช พระ
พุทธรชินดีห์ และได้ทรงสร้างอารามซึ่งโกตเคียงเป็นหลายตำบล ปรากฏ
ว่าพระองค์ทรงนับถือเลื่อมใสในพระพุทธรชินราช พระพุทธรชินดีห์มาก
มพระราชดำริอันพระบาทดมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงไว้ว่า

“อันดมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช แด่ดมเด็จพระนเรศวร
บรมนาถ แด่ดมเด็จพระเอกาทศรฐีอัครบรมนาถดามพระองค์น เมื่อ
แผ่นดินดมเด็จพระเจ้ามหาจักรพรรดิราชาธิราชได้ได้ตั้งประทับอยู่ ณ
เมืองพิษณุโลก ทั้งดามพระองค์ได้มอบพระองค์อุปฐาก ปฏิบัติ
พระพุทธรชินราช พระพุทธรชินดีห์ พระศรีศาสดา ได้ทรงทำสักการบูชา

เนื่อง ๆ มาเป็นอันมาก หากอำนาจพระราชกุศลที่พระองค์ได้ทรงบำเพ็ญ
ด้วยความเต็มใจในพระพุทธมหายานปฏิมากรอันประเสริฐทั้ง ๓ พระองค์
ภายหลังมา พระองค์ก็ได้ด้วย พระราชดำริเป็นพระเจ้าแผ่นดินสยาม
ใหญ่ มีชัยชนะศัตรูหมู่ปัจเจกมิตร ทวทุกทิศทุกทางโดยดำดบราชการ
สืบ ๆ กันมาถึงด้ามแผ่นดิน ด้วยพระบารมีพระเจ้าแผ่นดินสยามพระองค์
นั้น เกล้าฯ งามปรากฏมาก พระเจ้าแผ่นดินสยามแทบทุกแผ่นดินในภาย
หลังก็คงพลอยนับถือพระพุทธปฏิมากร คือ พระพุทธรชินราช พระพุทธร—
ชินดีหัดบมา และคนเป็นอันมากก็ตั้งใจเห็นว่า พระพุทธรชินราช พระ
พุทธรชินดีห ๒ พระองค์งามนัก ไม่มีพระพุทธรูปใญ่ไยที่ใญ่ไหน ๆ ใญ่
เก่างามดีไปกว่าได้ เห็นจะเป็นของเทพยดาเขาดังช้างหรืออนฤมิตเป็น
มนุษย์มาช่วยสร้างช่วยทำเป็นแน่”

มีคำซึ่งจะฟังกล่าวได้อีกว่า พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามโดยมากซึ่ง
ทรงนับถือในพระพุทธปฏิมากรทั้ง ๓ พระองค์ มีพระเจ้าแผ่นดินสยาม
พระองค์ อันพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริตั้ง
กล่าวมาแต่เป็นดำคณินนี้ ได้ทรงนับถือด้วยมเหศุอย่างอนันควรจะ
เป็นทศกด้วย เหตุว่าสมเด็จพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกผู้สร้างพระพุทธร—
ปฏิมากรนี้ ก็นับว่าเป็นตนเชอถ่ายแห่งพระบรมราชวงศ์เชียงราย อัน
เป็นบรมราชวงศ์สืบเชอถ่ายมายดยาว ถึงจะมีได้ตรงมาโดยดำดบ ก็
นับเนื่องกันได้ดังเช่นสมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระเอกา—

ทศรฐิธิดาบรรณนาถองค์พระองค์^{๔๕} พระราชมารดา^{๔๖}คอดมเด็จพระวิ-
 สุทธิกษัตริย์^{๔๗} อันเป็นพระราชบิดาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช
 บรรณราชวงศ์เชียงราย ฝ่ายสมเด็จพระมหาธรรมราชาซึ่งเป็นพระราช-
 บิดา ก็เป็นเชื้อสายสมเด็จพระร่วงเจ้า อันเป็นพระเจ้าแผ่นดินกรุงศรี-
 อยุธยาโดยสืบมาโดยทางเมืองสุวรรณโคตร และสุโขทัย พระเจ้าแผ่นดิน
 ซึ่งสืบสันตติวงศ์ต่อมา เว้นไว้แต่คนที่แทรกแล้ว ก็นับว่ามีประพันธ์
 อันอาจนับเนื่องได้ โดยนัยใดนัยหนึ่งโดยมากดังนี้

การตั้งการบูชาอย่างหนึ่งอย่างใด ซึ่งสมเด็จพระมหาธรรมราชา
 ธิราชได้ทรงทำนั้น เป็นการประจำมีได้กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดาร
 ส่วนการที่จะกล่าวถึงองค์พระเจ้าแผ่นดินอันได้ทรงทำตั้งการบูชาพระ-
 พุทธปฏิมากรตามพระองค์^{๔๘} ต่อมาก็จะพึงเก็บความได้ตามที่อ้างว่า
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ ซึ่งได้ลงในวิศิษฎาณ
 วิเศษเล่ม ๓ แต่ผู้แต่งหนังสือความรังเกียจในโวหารถ้อยคำตามที่ได้อ้าง
 ดงพิมพ์ไว้ใน^{๔๙} ว่าผู้แต่งแทรกแซมลงมาก หาใช่พระกระแสของ
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งหมดไม่ เพราะเมื่อเวลาทรง
 แต่งหนังสือเรียงหนังสือฉบับนั้นได้เฝ้าอยู่ทนนั่งเสมอ^{๕๐} ถึงว่ากาลนานมาแล้ว
 จะจำไม่ได้บ้างก็จำโวหารได้ เพราะฉะนั้น จึงขอกล่าวคัดค้านให้ท่าน
 ทงฟังพึงทราบว่า บรรดาข้อความนอกจากที่ได้คัดมาว่า เป็นพระกระแส
 แด่รับสั่งของพระ บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหนังสือฉบับนั้น

แล้ว อย่าได้เชื่อกลว่าหนังสือเรื่องนทไคตง พิมพ์ไว้ในวชิรญาณวิเศษ
เล่ม ๓ เป็นพระกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
บรรดิษฐ์ทรงดิน ขอให้ถือว่าเป็นหนังสือซึ่งมีผู้แทรกแซมจะเชื่อถือเอาทาง
หมดไม่ได้

ฉะนั้นจะได้กล่าวถึงเหตุการณ์ อันพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงกระทำ
การตั้งการบูชาแต่พระมหาปฐมากฤษ ตามคำพระราชพงศาวดาร และ
ตามที่ได้ทราบมา การที่พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทำการตั้งโขนบูชาอันยอม
ประกอบเป็นไปในเวลาเสด็จพระราชดำเนินการพระราชสงคราม มัชฌิ-
ชนะแก่ศัตรูหมู่ปัจจามิตร แล้วทรงเสด็จนมัสการนออย่างหนึ่ง เมื่อบ้าน
เมืองอยู่เย็นเป็นสุขปราศจากข้าศึกศัตรูมาช้านานประการหนึ่ง ในต้อง
ประการ

เมื่อจุลศักราช ๙๒๖ เสด็จพระเจ้าบรมมหาเจ้า เสด็จ
ขึ้นไปช่วยราชการสงครามเมืองหงสาวดีมชยชนะ เสด็จกลับมายังเมือง
พระพิษณุโลก เปิดเครื่องทรงออกบูชาพระพุทธชินราช พระพุทธ
ชินดีห์ และมีการตั้งโขน ๓ วัน ครั้นภายหลังพระองค์เสด็จขึ้นไปอยู่
ณ เมืองหงสาวดีครั้งหลัง ในปีเดียวกันนั้นเปิดเครื่องสุวรรณ
อสังการชติยาภรณ์ออกทำการบูชาพระพุทธชินราช พระพุทธชินดีห์
อีกครั้งหนึ่ง

เมื่อจุลศักราช ๙๙๓ ปีเถาะตรีศก การสงครามรามัญและเขมร
 ดังบดง ดมเด็จพระเอกาทศศรีอัครบรมนาถ เสด็จพระราชดำเนิน
 ขึ้นไปนมัสการพระพุทธชินราช เมืองพิษณุโลก ดำรัสสั่งให้เอาทอง
 นพคุณเครื่องราชูปโภค มาแผ่เป็นทองประพาศปิดพระพุทธปฏิมากร
 พระพุทธชินราชด้วยพระหัตถ์เสร็จบริบูรณ์ แล้วให้มีการรดองเณ
 มโหรีดพบูชา ๗ วัน ๗ คืนเป็นมโหฬารยิ่งนัก ในคืนควรจะดังเกิดได้ว่า
 พระพุทธชินราชทรงแต่ดั่งมายังมิได้เคย ปิดทองเป็นแต่ ชัดเกลี้ยงอย่าง
 พระทองสัมฤทธิ์ ดมเด็จพระเอกาทศศรีอัครบรมนาถได้ทรงปิดทองพระพุทธชินราช
 เป็นครั้งแรก

ต่อมาเกิดพระพุทธรูปบาทชน พระเจ้าแผ่นดินดิลกปาณาและ
 เสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธรูปบาทเป็นอย่างไถด หาได้เสด็จ
 พระราชดำเนินนอกพระนครแห่งใดไถดกว่านั้นไม ต่อมากรภายใน
 บ้านเมืองก็ไมเป็นปกติ จนจุลศักราช ๑๐๒๒ ปีชวด โทศก บ้านเมือง
 เรียบร้อยเป็นปกติ ดมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จพระราชดำเนิน
 ขึ้นไปนมัสการเป็นครั้งแรก ให้มีการมโหรีดพดมโหรี ๓ วัน ครน
 เมื่อปีชวด จัตวาศก จุลศักราช ๑๐๒๔ เสด็จพระราชดำเนินอีกครั้งหนึ่ง
 ครนถนเมืองสุโขทัย เป็นการหนนกงทพชนไปจัดการปถายเขตแดน

จุลศักราช ๑๑๐๒ ปีวอก โทศก ส้มแดงพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ
 ได้ตั้งขึ้นไปนมัสการออกทรงหนั่ง ครั้นนั้นเสด็จถึงเมืองสว่างบุรี ได้
 ทรงทำบาปประทุพพริศมุกคู้หนึ่ง ดำหรับวิหารพระพุทธชินราช

จุลศักราช ๑๑๓๒ ปีชวด โทศก พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ตั้งขึ้นไป
 ปราบปรามเมืองฝาง แวะนมัสการพระพุทธชินราช พระพุทธชินนั้ให้
 เป็ดทองแดงฟักออกทรงพระพุทธชินราช

ส่วนในพระบรมราชวงศ์นั้น ส้มแดงพระปฐมบรมมหาบัยกา
 ธิปัตย์ เมอกรุงเก่าเดี่ยแก่ข้าศึก ได้ขึ้นไปอาศัยอยู่เมืองพิษณุโลก แล้ว
 ได้เป็นอัครมหาเสนาบดี ของเจ้าพระยาพิษณุโลก ซึ่งตั้งตัวเป็นเจ้าใน
 เวลานั้น ครั้นเมื่อเจ้าพระยาพิษณุโลกสิ้นชีพล่วงไปแล้ว พระองค์
 ได้ตั้งอยู่อกไม่ช้าก็ขึ้นพระชนม์ในเมืองพิษณุโลกนั้น พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อครั้งกรุงธนบุรีได้เป็นจอมพยุหโยธาทัพ
 ไปปราบปรามประเทศใดๆ ในทิศนั้น ก็ได้เสด็จพระราชดำเนินทรง
 นมัสการพระพุทธปฏิมากร ทั้ง ๓ พระองค์คนทุกครั้ง และได้ตั้งรับพม่า
 ข้าศึกอยู่ในเมืองพิษณุโลกนั้นเองก็เป็นหลายเดือน พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ได้เคยตามเสด็จพระราชดำเนินสมเด็จพระบรม-
 ชนกนาถ และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ก็ได้เป็นที่เจ้าพระยา
 สุรสิงหนาทพิชณวชิราวุธสำเร็จราชการเมืองพระพิษณุโลก คำซึ่งกล่าวนี้
 เพื่อยกพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“พระบรมราชวงศ์ ผู้ทรงชนและดำรงกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายชยานี้ ได้เคยต้องเสียดินแดนบ่อนพระพุทธรูป พระพุทธรูปดี ๆ พระศรีศาสดา ๓ พระองค์มาแต่ก่อน พระพุทธรูป ๓ พระองค์ก็เป็นมหัศจรรย์ คิดแต่แรกสร้างมาถึงปัทมพระบรมราชวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายชยานี้ นานได้ถึง ๑๒๕ ปี ระหว่างพระพุทธรูปศาสดา ๑๕๐๐ จน ๒๓๒๑ หรือแต่จุดศักราช ๓๑๙ จน ๑๑๔๔ เมืองพระพิษณุโลกก็เปลี่ยนเจ้าผู้ครองนครมาเรื่อย ๆ ดี ๆ ดังที่เป็นเมืองหลวงดังที่เป็นเมืองชนหลายครั้งหลายหน ข้าศึกมาเยือนเข้าเฉยใจเอาได้เอาไฟจุดเผาถนอมต่าง ๆ ในเมืองนั้นเสียเกือบหมด แต่พระพุทธรูป ๓ องค์นั้นได้เป็นอนัตตราช ควรเห็นเป็นอัศจรรย์ คนเป็นอนัตตราชมีความเทวดารักษา และบางพวกก็ดูเห็นเป็นแน่ว่า พระพุทธรูป พระพุทธรูปดีต้องพระองค์งาม แห่ตามมากว่าพระพุทธรูปใหญ่น้อยบรรดาในแผ่นดินสยามก็เข้าเฝ้าเห็น..... จึงคาดเห็นว่าเมืองท่าชะรอยข้างที่เป็นฝั่งเทวดาทนบ่อนพระพุทธรูปศาสดา และมอญย่นมาได้เคยเห็นพระพุทธรูป จะเข้าถึงในศตวรรษหรือจิตใจข้าพเจ้าทำให้ทำตามน้ำใจของมนุษย์ ดั่งหนังสือชาวทวารวดี..... เพราะฉะนั้นจึงมีผู้ทรมานปัญหา ซึ่งได้เห็นได้พิจารณาดีแล้วพระพุทธรูป พระพุทธรูปดีเห็นคนนิยมบ่อนด้วยกันเป็นอนัตตราชไม่วางวาย และคนที่เป็นชาวมาณิกเห็นปรากฏชัดว่าไม่มนุษย์ เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าพระพุทธรูป ๓ พระองค์เทวดาท่านชนทางปวงจึงได้บ่อนบูชาเป็นอนัตตราชมาจนทุกวันนี้แล้ว”

เมืองพิษณุโลกตั้งแต่ถูกพม่าเผาเมื่อครั้งทัพอะแซหุ่น กกรกร
 ร้าง คนซึ่งไปอยู่ใหม่ก็ไม่ได้ปฏิสังขรณ์อันใดขึ้น วัดพระศรีรัตนมหา
 ราชซึ่งไม่ได้ถูกเพลิงไหม้ก็ชำรุดทรุดโทรมไปเองโดยอายุ มีผู้ปฏิสัง
 ขรณ์อยู่แต่เฉพาะวิหารพระพุทธชินราชแห่งเดียว เพราะฉะนั้น เมื่อจุ
 ลศักราช ๑๓๙๑ ปีฉลูเอกศก กรมพระราชวังบวรมหาดคีติพลเดช จึงได้
 รับสั่งให้ไปเชิญพระพุทธชินราชให้มาตั้งอยู่ยังกรุงเทพ ฯ ทอดแพหน้า
 ดำหนักหน้าวงหน้ำการส้มโงษ ๓ วัน แล้วจึงเชิญขึ้นประดิษฐานไว้ที่
 มุขด้านตะวันออกพระอุโบสถวัดบวรนิเวศ ซึ่งท่านทรงสร้างขึ้นใหม่
 การยังไม่แล้วเสร็จก็พอด้บรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่
 หวิเชิญเด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงผนวช
 ไปประทับครองวัดบวรนิเวศ เมื่อวันพุธเดือนยชนหาคำปีวอกอัฐศก
 จุลศักราช ๑๓๙๘ รุ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง
 ทูลขอให้ย้ายมาไว้มุขด้านตะวันออก และได้ทรงกาให้พระรัศมีฝั่งพระ
 เนตรและฝั่งเพชรพระอุณาโลมแล้ว ปิดทองใหม่ทั้งพระองค์ ครั้นเมื่อ
 เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงทรงทำกาบทองคำดงยาหุ้มพระ
 รัศมีบนหน้าหนักทองซึ่งดัดทำดั่ง และหล่อฐานใหม่ เมื่อการฐานได้
 ประกอบแล้วเสร็จ ทรงปิดทองพระพุทธชินราชให้ใหม่ทั้งพระองค์และฐาน
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเคารพนับถือในพระพุทธชินราช
 เป็นอย่างยิ่ง ได้บำเพ็ญพระราชกุศลและมีกรรมไหรดพดัมโงษเป็น
 หหลายครั้ง

ส่วนพระศรีศาสดานันเดิมเจ้าอธิการวัดบางอ้อยช้าง เชิญลงมา
ไว้ที่วัดบางอ้อยช้าง ดมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติเห็นว่าพระ
ดำคัญงามจึงได้เชิญไปไว้วัดประตูซึ่งเป็นวัดของท่าน ครั้นเมื่อพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระ
ราชดำริว่าพระศรีศาสดาเป็นพระดำคัญไม่ควรอยู่ในวัดราชบูรณะ จึง
เชิญมาไว้ที่วัดสุทัศน์เทพวรารามก่อน ภายหลังจึงให้ย้ายไปไว้ที่พระ
วิหารวัดบวรนิเวศ เมื่อปีกุนเบญจศก จุลศักราช ๑๒๒๕ ในเวลาตก
พระศาสดานัน พระศอชำรุดมาแต่เดิมหักลง ต่อเมื่อไปตั้งวัดบวรนิ-
เวศแล้วจึงได้ซ่อม แต่ยังไม่ได้ปิดทองใหม่ไม่ พอเสด็จสวรรคตจึง
ได้ปิดทองและทำการพระวิหารนั้นแล้วสำเร็จในปัจจุบัน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวช ได้เสด็จ
พระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธชินราช และประพาสหัวเมืองเหนือ
ทางปวง เมื่อปีมะเส็งเบญจศก จุลศักราช ๑๑๙๕ ได้เสด็จถึงเมืองฉะ-
ลือเมืองโคกโขทัยเมืองฝาง และเมืองกำแพงเพชร ทรงทราบถือนฐาน
ทั่วไป ครั้นเมื่อปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ ในวันถอยพระประทับ
เดือน ๑๑ แรมค่ำ ๑ ได้เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือพระที่นั่งอรรคราช-
วรเดชขึ้นทางด่านากดางเมืองพิศตรเก่า อนันตมนตแห่งดอนเป็นฝั่ง
แล้ว ขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก ทรงนมัสการพระพุทธชินราช เป็ดอง
กำไถหยกจากพระกรล้อมนวยพระหัตถ์พระพุทธชินราช และบูชาด้วยบาย
ศรีปิ่นด้วยรักปิดทองด้ามรับ ๑ ปิดเงินด้ามรับ ๑ และต้นไม้เงินทอง
เครื่องสักการบูชาตามสมควรโปรดเกล้าฯ ให้มหาดเล็กเดินหรงขม

อยู่ ณ วัดศรีรัตนมหาธาตุ^{๕๗}นั้นเป็นการดมโงชด้วย ประทับอยู่^{๕๘} ๒ ราตรี
 เสด็จพระราชดำเนินกลับทางคลองเวียงถึงกรุงเทพ ฯ ณ วันเดือน ๑๒
 ขึ้น ๑ ค่ำ มกำหนด ๑๕ วันเท่านั้น

ด้วยเรื่องราวอันกล่าวมาแล้วทั้งปวงนี้ และด้วยได้ตามเสด็จ
 ราชดำเนินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นพระพุทธรูป
 แห่งพระพุทธชินราช ว่างามหาพระพุทธรูปใดเปรียบมิได้ ครั้นเมื่อ
 สร้างวัดเบญจมบพิตรขึ้น ได้พยายามหาพระพุทธรูปซึ่งจะเป็นพระประ
 ธานทั้งในกรุงและหัวเมือง ตลอดจนกระทั่งถึงเมืองเชียงใหม่ เชียง
 แฉก เชียงราย เมืองนครลำพูน เมืองนครลำปาง เมืองน่าน พระที่
 ควรเชิญลงมาได้ก็เชิญลงมาโดยมาก ที่เชิญลงมาไม่ได้ก็ให้ถายรูปมา
 ดมพระเจ้า ๕ คอ พระเจ้า ๙ คอ พระเจ้าด้านทองเป็นต้น ก็ไม่เป็นที่
 พอใจ จึงคิดเห็นว่าจะหาพระพุทธรูปใด ให้งามเสมอพระพุทธชินราช
 นั้นไม่แล้ว ครั้นจะเชิญพระพุทธชินราชลงมาเห็นว่าเป็นเหตุเป็นศิ
 ของเมืองพิษณุโลก ประดิษฐานอยู่ในเมืองนั้นตั้งแต่สร้างเมืองมาถึง
 ๙๐๐ ปีเศษมาแล้ว และพระพุทธรูปซึ่งเชิญมาแต่ก่อนก็ไม่เป็นที่ชอบ
 ใจของชาวเมืองพิษณุโลกเป็นอันมาก ยังมีคำเล่ากันอยู่จนทุกวันนี้ว่า
 เมื่อเชิญออกจากพระวิหารนั้น ราษฎรพากันมีความเศร้าโศกร้องไห้
 เป็นอันมาก เจ้ายบเหืองจึงดำไปทางเมืองเหมือนศพงวเรณ และแต่นั้นมา
 ฝนก็แล้งไป ๓ ปี ชาวเมืองพิษณุโลกได้ความยากยับไปเป็นอันมากต
 แต่พระพุทธชินราชลงมาถึง กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเดชก็ทรง

พระประจวบพระโรคนานาได้ไปเสกเสด็จจตุรภคต ราษฎรพากัน
กล่าวว่า เพราะเหตุที่ท่านไปเชิญพระพุทธชินดีหอนเป็นลี้ของเมือง
พิษณุโลกถึงมานั้น เห็นว่าการทอต่าง ๆ เช่นนี้จะไม่ควรถือก็ตาม แต่
ไม่ควรจะทำการกุศโลให้เป็นที่เดือดร้อนรำคาญ ไม่เป็นที่พอใจของคน
เป็นอันมาก จึงได้ปรารถนาจะคิดห่อชนใหม่ให้เหมือนพระพุทธชินราช
เพราะมีตัวอย่างอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้
พระองค์เจ้าประดิษฐวรการถ่ายพระพุทธชินดีห ห่อเป็นพระชินดีหน้อย
ตั้งไว้ในพระศรีรัตนศาสดารามองค์ ๑ มีลักษณะด้ายคล้ายคลึงมาก
จำได้ถนัด ครั้นเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปเมืองเหนือครั้งนั้น ก็ได้
โปรดเกล้าฯ ให้ถ่ายพระพุทธชินราช และถนัดมาถ่ายพระศรีศาสดา
มาห่อเป็นพระน้อยขึ้นไว้อีกทั้ง ๒ องค์ แต่พระน้อย ๒ องค์นั้นหาเห็น
จากองค์เดิมมาก

อนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดพระพุทธดีหังค์
ซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ในพระราชวังบวร ฯ มาก เมื่อ
ทรงสร้างวัดราชประดิษฐ มีพระราชประสงค์จะใคร่เชิญพระพุทธดีหังค์
ไปตั้งเป็นพระประธาน แต่เพราะเหตุที่พระนนตงอยู่บนพระที่นั่งในพระ
ราชวังเป็นที่สูงใหญ่แล้ว ไม่ควรจะเชิญไปไว้ที่วัดให้เป็นการต่ำศักดิ์ไป
จึงโปรดเกล้าฯ ให้ถ่ายอย่างเท่าพระองค์ห่อชนใหม่ พระพุทธรูปทั้ง
หลายเหล่านี้ คือพระพุทธดีหังค์และพระพุทธชินราชน้อย พระพุทธชิน-
ดีหน้อย พระศาสดาเล็ก ก็ได้ประดิษฐานอยู่ในวัดราชประดิษฐ์บัดนี้

อนึ่งมาคิดเห็นว่าพระพุทธรูปชินราชอันมีพระดีริวิภาค พุทธลักษณะ
 อันงาม ประดิษฐานอยู่ถึงเมืองพิษณุโลกเป็นระยะทางอันไกล ผู้
 ได้มีความปรารถนาที่จะไคร่นมัสการจะตงความอุตสาหะพยายามขึ้นไป
 ให้ถึงได้เป็นอันยาก จะต้องลงทุนรอนมากจึงจะไปได้ ถ้าได้สร้างขึ้นใหม่
 เฉพาะสำหรับประดิษฐานไว้ในกรุงเทพ ฯ ก็จะได้เป็นที่ชนทั้งปวงมีความ
 ปรารถนาที่จะนมัสการได้ไปมาง่าย จะเป็นประโยชน์แก่ชนทั้งปวงความ
 ได้พระพุทธรูปเป็นอันมาก แต่การที่จะถ่ายพระพุทธรูปชินราชขึ้น เป็น
 อันต้องคาญมบรรดาคัดใหญ่ และคนทั้งปวงเป็นอันมากกล่าวอยู่ว่า
 ไม่มีผู้ใดซึ่งจะถ่ายให้เหมือนได้ เพราะเชื่อว่าพระชินราชองค์เดิมนี้เป็น
 ผืนทองแดงสร้าง ด้วยอาศัยยัสต์จาธิฐานของสมเด็จพระเจ้าศรีธรรม-
 ไตรปิฎกเป็นทง แต่ครั้นเมื่อได้ปลุกษาหารอด้วยช่างหลวงประดิษ-
 ฐิมา ซึ่งเป็นบุตรหม่อมเจ้าสุบรรณ ในพระเจ้าอัยกาเธอ กรมหมน
 ณรงคหรรักษ์ซึ่งเป็นเทือกเถาเหล่ากอช่างปั้นช่างหล่อพระพุทธรูปมา
 ชวนคนแฉวนน หลวงประดิษฐิมาธิบดีว่าถ่ายให้เหมือนให้จึงได้
 จึงได้คิดการซึ่งจะสร้างพระพุทธรูปชินราชใหม่ ได้มอบการทั้งปวงให้กรม
 หลวงดำรงราชานุภาพ เป็นผู้จัดการทงปวงอยู่ทงกรุงเทพ ฯ เพื่อจะไม่ให้
 มทชดของอย่างหนึ่งอย่างใดได้ ฝ่ายการเมืองพิษณุโลกนั้นได้มอบให้
 พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ซึ่งเลื่อนขึ้นเป็นพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร
 เป็นผู้ดูแลจัดการทงไป ให้หลวงประดิษฐิมาธิบดีเป็นผู้ถ่ายอย่างแฉวน
 ปั้น มีช่างหล่อขึ้นไปช่วยคือ หลวงอินทพิจิตร เจ้ากรมช่างหล่อซ้าย ๑

ขุนพิณิจิตรเพ็งปลัดกรมช่างหล่อขวา ๑ ขุนฤทธธิดรเพ็งช่างหล่อ
 พิน ๑ ขุนหมื่นช่างหล่อ ๒ คน ขึ้นไปทำการท่เมืองพิษณุโลก ได้ตั้ง
 มอหุ่่นและถายอย่างพระพุทธรชินราชแต่วันที่ ๓๓ ธันวาคม รัตนโกสินทร
 ศก ๑๑๙ ตรงกับวันพฤหัสบดี แรม ๗ ค่ำ เดือนอ้าย ปีชวด โทศก
 จุลศักราช ๑๒๖๒ ส่วนของที่จะหล่อนั้นได้ให้พระยาชลยุทธโยธินทร เอา
 ปืนทองซึ่งไม่ได้ใช้แล้วไปย้อยที่โรงหล่อเตรียมไว้ และต่อเรือซึ่งจะใช้
 แทนแพรับพระพุทธรูปทอดราง ซึ่งจะเชิญขึ้นประดิษฐานในพระอุโบสถ
 ภายหลังเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ขึ้นไปตรวจราชการกลับมา
 แจ้งความตอ้งกันกับรายงานที่ได้บอกโดยทางโทรเลขเนื่อง ๆ ว่ารูปพระ
 ๒๕ ๒๖ ๒๗ ๒๘ ๒๙ ๓๐ ๓๑ ๓๒ ๓๓ ๓๔ ๓๕ ๓๖ ๓๗ ๓๘ ๓๙ ๔๐ ๔๑ ๔๒ ๔๓ ๔๔ ๔๕ ๔๖ ๔๗ ๔๘ ๔๙ ๕๐ ๕๑ ๕๒ ๕๓ ๕๔ ๕๕ ๕๖ ๕๗ ๕๘ ๕๙ ๖๐ ๖๑ ๖๒ ๖๓ ๖๔ ๖๕ ๖๖ ๖๗ ๖๘ ๖๙ ๗๐ ๗๑ ๗๒ ๗๓ ๗๔ ๗๕ ๗๖ ๗๗ ๗๘ ๗๙ ๘๐ ๘๑ ๘๒ ๘๓ ๘๔ ๘๕ ๘๖ ๘๗ ๘๘ ๘๙ ๙๐ ๙๑ ๙๒ ๙๓ ๙๔ ๙๕ ๙๖ ๙๗ ๙๘ ๙๙ ๑๐๐ ๑๐๑ ๑๐๒ ๑๐๓ ๑๐๔ ๑๐๕ ๑๐๖ ๑๐๗ ๑๐๘ ๑๐๙ ๑๑๐ ๑๑๑ ๑๑๒ ๑๑๓ ๑๑๔ ๑๑๕ ๑๑๖ ๑๑๗ ๑๑๘ ๑๑๙ ๑๒๐ ๑๒๑ ๑๒๒ ๑๒๓ ๑๒๔ ๑๒๕ ๑๒๖ ๑๒๗ ๑๒๘ ๑๒๙ ๑๓๐ ๑๓๑ ๑๓๒ ๑๓๓ ๑๓๔ ๑๓๕ ๑๓๖ ๑๓๗ ๑๓๘ ๑๓๙ ๑๔๐ ๑๔๑ ๑๔๒ ๑๔๓ ๑๔๔ ๑๔๕ ๑๔๖ ๑๔๗ ๑๔๘ ๑๔๙ ๑๕๐ ๑๕๑ ๑๕๒ ๑๕๓ ๑๕๔ ๑๕๕ ๑๕๖ ๑๕๗ ๑๕๘ ๑๕๙ ๑๖๐ ๑๖๑ ๑๖๒ ๑๖๓ ๑๖๔ ๑๖๕ ๑๖๖ ๑๖๗ ๑๖๘ ๑๖๙ ๑๗๐ ๑๗๑ ๑๗๒ ๑๗๓ ๑๗๔ ๑๗๕ ๑๗๖ ๑๗๗ ๑๗๘ ๑๗๙ ๑๘๐ ๑๘๑ ๑๘๒ ๑๘๓ ๑๘๔ ๑๘๕ ๑๘๖ ๑๘๗ ๑๘๘ ๑๘๙ ๑๙๐ ๑๙๑ ๑๙๒ ๑๙๓ ๑๙๔ ๑๙๕ ๑๙๖ ๑๙๗ ๑๙๘ ๑๙๙ ๒๐๐ ๒๐๑ ๒๐๒ ๒๐๓ ๒๐๔ ๒๐๕ ๒๐๖ ๒๐๗ ๒๐๘ ๒๐๙ ๒๑๐ ๒๑๑ ๒๑๒ ๒๑๓ ๒๑๔ ๒๑๕ ๒๑๖ ๒๑๗ ๒๑๘ ๒๑๙ ๒๒๐ ๒๒๑ ๒๒๒ ๒๒๓ ๒๒๔ ๒๒๕ ๒๒๖ ๒๒๗ ๒๒๘ ๒๒๙ ๒๓๐ ๒๓๑ ๒๓๒ ๒๓๓ ๒๓๔ ๒๓๕ ๒๓๖ ๒๓๗ ๒๓๘ ๒๓๙ ๒๔๐ ๒๔๑ ๒๔๒ ๒๔๓ ๒๔๔ ๒๔๕ ๒๔๖ ๒๔๗ ๒๔๘ ๒๔๙ ๒๕๐ ๒๕๑ ๒๕๒ ๒๕๓ ๒๕๔ ๒๕๕ ๒๕๖ ๒๕๗ ๒๕๘ ๒๕๙ ๒๖๐ ๒๖๑ ๒๖๒ ๒๖๓ ๒๖๔ ๒๖๕ ๒๖๖ ๒๖๗ ๒๖๘ ๒๖๙ ๒๗๐ ๒๗๑ ๒๗๒ ๒๗๓ ๒๗๔ ๒๗๕ ๒๗๖ ๒๗๗ ๒๗๘ ๒๗๙ ๒๘๐ ๒๘๑ ๒๘๒ ๒๘๓ ๒๘๔ ๒๘๕ ๒๘๖ ๒๘๗ ๒๘๘ ๒๘๙ ๒๙๐ ๒๙๑ ๒๙๒ ๒๙๓ ๒๙๔ ๒๙๕ ๒๙๖ ๒๙๗ ๒๙๘ ๒๙๙ ๓๐๐ ๓๐๑ ๓๐๒ ๓๐๓ ๓๐๔ ๓๐๕ ๓๐๖ ๓๐๗ ๓๐๘ ๓๐๙ ๓๑๐ ๓๑๑ ๓๑๒ ๓๑๓ ๓๑๔ ๓๑๕ ๓๑๖ ๓๑๗ ๓๑๘ ๓๑๙ ๓๒๐ ๓๒๑ ๓๒๒ ๓๒๓ ๓๒๔ ๓๒๕ ๓๒๖ ๓๒๗ ๓๒๘ ๓๒๙ ๓๓๐ ๓๓๑ ๓๓๒ ๓๓๓ ๓๓๔ ๓๓๕ ๓๓๖ ๓๓๗ ๓๓๘ ๓๓๙ ๓๔๐ ๓๔๑ ๓๔๒ ๓๔๓ ๓๔๔ ๓๔๕ ๓๔๖ ๓๔๗ ๓๔๘ ๓๔๙ ๓๕๐ ๓๕๑ ๓๕๒ ๓๕๓ ๓๕๔ ๓๕๕ ๓๕๖ ๓๕๗ ๓๕๘ ๓๕๙ ๓๖๐ ๓๖๑ ๓๖๒ ๓๖๓ ๓๖๔ ๓๖๕ ๓๖๖ ๓๖๗ ๓๖๘ ๓๖๙ ๓๗๐ ๓๗๑ ๓๗๒ ๓๗๓ ๓๗๔ ๓๗๕ ๓๗๖ ๓๗๗ ๓๗๘ ๓๗๙ ๓๘๐ ๓๘๑ ๓๘๒ ๓๘๓ ๓๘๔ ๓๘๕ ๓๘๖ ๓๘๗ ๓๘๘ ๓๘๙ ๓๙๐ ๓๙๑ ๓๙๒ ๓๙๓ ๓๙๔ ๓๙๕ ๓๙๖ ๓๙๗ ๓๙๘ ๓๙๙ ๔๐๐ ๔๐๑ ๔๐๒ ๔๐๓ ๔๐๔ ๔๐๕ ๔๐๖ ๔๐๗ ๔๐๘ ๔๐๙ ๔๑๐ ๔๑๑ ๔๑๒ ๔๑๓ ๔๑๔ ๔๑๕ ๔๑๖ ๔๑๗ ๔๑๘ ๔๑๙ ๔๒๐ ๔๒๑ ๔๒๒ ๔๒๓ ๔๒๔ ๔๒๕ ๔๒๖ ๔๒๗ ๔๒๘ ๔๒๙ ๔๓๐ ๔๓๑ ๔๓๒ ๔๓๓ ๔๓๔ ๔๓๕ ๔๓๖ ๔๓๗ ๔๓๘ ๔๓๙ ๔๔๐ ๔๔๑ ๔๔๒ ๔๔๓ ๔๔๔ ๔๔๕ ๔๔๖ ๔๔๗ ๔๔๘ ๔๔๙ ๔๕๐ ๔๕๑ ๔๕๒ ๔๕๓ ๔๕๔ ๔๕๕ ๔๕๖ ๔๕๗ ๔๕๘ ๔๕๙ ๔๖๐ ๔๖๑ ๔๖๒ ๔๖๓ ๔๖๔ ๔๖๕ ๔๖๖ ๔๖๗ ๔๖๘ ๔๖๙ ๔๗๐ ๔๗๑ ๔๗๒ ๔๗๓ ๔๗๔ ๔๗๕ ๔๗๖ ๔๗๗ ๔๗๘ ๔๗๙ ๔๘๐ ๔๘๑ ๔๘๒ ๔๘๓ ๔๘๔ ๔๘๕ ๔๘๖ ๔๘๗ ๔๘๘ ๔๘๙ ๔๙๐ ๔๙๑ ๔๙๒ ๔๙๓ ๔๙๔ ๔๙๕ ๔๙๖ ๔๙๗ ๔๙๘ ๔๙๙ ๕๐๐ ๕๐๑ ๕๐๒ ๕๐๓ ๕๐๔ ๕๐๕ ๕๐๖ ๕๐๗ ๕๐๘ ๕๐๙ ๕๑๐ ๕๑๑ ๕๑๒ ๕๑๓ ๕๑๔ ๕๑๕ ๕๑๖ ๕๑๗ ๕๑๘ ๕๑๙ ๕๒๐ ๕๒๑ ๕๒๒ ๕๒๓ ๕๒๔ ๕๒๕ ๕๒๖ ๕๒๗ ๕๒๘ ๕๒๙ ๕๓๐ ๕๓๑ ๕๓๒ ๕๓๓ ๕๓๔ ๕๓๕ ๕๓๖ ๕๓๗ ๕๓๘ ๕๓๙ ๕๔๐ ๕๔๑ ๕๔๒ ๕๔๓ ๕๔๔ ๕๔๕ ๕๔๖ ๕๔๗ ๕๔๘ ๕๔๙ ๕๕๐ ๕๕๑ ๕๕๒ ๕๕๓ ๕๕๔ ๕๕๕ ๕๕๖ ๕๕๗ ๕๕๘ ๕๕๙ ๕๖๐ ๕๖๑ ๕๖๒ ๕๖๓ ๕๖๔ ๕๖๕ ๕๖๖ ๕๖๗ ๕๖๘ ๕๖๙ ๕๗๐ ๕๗๑ ๕๗๒ ๕๗๓ ๕๗๔ ๕๗๕ ๕๗๖ ๕๗๗ ๕๗๘ ๕๗๙ ๕๘๐ ๕๘๑ ๕๘๒ ๕๘๓ ๕๘๔ ๕๘๕ ๕๘๖ ๕๘๗ ๕๘๘ ๕๘๙ ๕๙๐ ๕๙๑ ๕๙๒ ๕๙๓

อนึ่ง ไต่ลงข้างรถชนไปให้ทำการรักพระพทธชินราช เมื่อถ่าย
พิมพ์แล้วให้เกิดยางเกลียดขื่นกว่าแต่ก่อน เพาะจะได้ปิดทองใหม่ทั่ว
ทั้งพระองค์

ครั้นเมื่อการทวงพรหมได้เสร็จได้ออกจากกรุงเทพ ฯ พักแรม
ตามระยะถึงเมืองพิษณุโลกวันที่ ๑๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐ เวลาบ่ายได้ขึ้น
ไปนมัสการพระพุทธชินราช และตรวจการทวงซึ่งได้เตรียมไว้
นั้น โรงทงพิมพ์พระปลดขนในทิศทักษิณ ซึ่งเป็นของหลวงโพธิ์ดำ
ได้อันเป็นที่หล่อพระแต่เดิม และตั้งโรงยาอีกโรงหนึ่งต่อลงไปข้างใต้
ริมกำแพงวัด สำหรับวางเตาและสับย่นถึง ๖๐ เตา การพระราชพิธีได้
ตั้งในวิหารพระพุทธชินราช ตั้งพระแท่นลวดลายตามตะพานไปยังเรือนแก้ว

พระพุทธรูปราช พระชัยวัฒน์เงินหลังช้างและพระชัยนาถโถงหน้าหมอน
หน้าทาบขาเดิมสำหรับพระวิหาร เวลารายสวดมนต์พระดังษ์ ๑๐ รูปตง
นางนาคาย พระดังษ์ซึ่งจะสวดพระราชพนเป็นเวลาดังของ ด้วยเกยว
อยู่ในพรรษา จึงได้นิมิตพระราชมุนี (เซม) วัดมหาธาตุ กับบา
เรียน ๓ รูป ขึ้นไปจำพรรษาอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก นอกนั้นเป็นพระ
หัวเมือง มพระปราชญ์มุนีเจ้าคณะเมืองเป็นประธาน

ครั้นรุ่งขึ้นวันท ๑๗ ตุลาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๒๐ เวลาเช้า
ย่ำรุ่ง ๕๒ นาที เป็นฤกษ์เปิดทองพระพุทธรูปราช ได้เปิดทองด้วยมือทว
งพระพักตร์แล้วจุดธูปเทียนไชย อธิษฐานให้พระราชมุนีจุดเทียน
ไชย แล้วถวายพระดังษ์ ๓๐ รูปแล้วสวดภาณวารปดายเป็นพุทธานุสเสกตง
แต่เวลาเช้าไป และเริ่มมีการสวดโสมพระพุทธรูปราชด้วยการมโหรีดพ
มตะครเป็นต้น เวลาราย ๒ โมงการเปิดทองพระพุทธรูปราชแล้วดำเร็จ
เห็นพระดีริบโสภาด่องได้เป็นทขึ้นชมย่นคยงนัก ได้ถวายแพรคาคดี
นวด ซึ่งเป็นพระภุษาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อันพระ
เจ้าอยยกาเชอ กรมหลวงวรเศรษฐ์ดาปะธานถวายเป็นพุทธานุสเสกตง
ครั้นจะทรงทพระองค์ไม่เป็นทพอใจในการซึ่งพระพุทธรูปอันมผาไปห่ม
ห่อด้วยจึงได้คิดองไว้ทนทพระหัตถ์พระองค์นได้ถวายดังवादเพชรทรง
ด้ายหนึ่ง ส่วนทาดซึ่งสำหรับจะทรงนได้ประดับไว้ทฐาน แล้วได้
ถวายเครื่องบรรณาการทนไมทงทนไมเงิน เทียนทองเทียนเงินตะเกียง
นามนหอมตามแบบเครื่องบรรณาการเจดยัดถานทดำคณทงปวง แต่

บายศรีพนันด้วยรัก ๒ ดำรับตามแบบอย่างในรัชกาลที่ ๔ แต่เดิมหม
และแวนดำหรับเวียนเทียนซึ่งทำด้วยรัก ปิดทองปิดเงินเป็นดำรับกัน
ชนนใดตงให้พราหมณแบกแวน เวียนเทียน ดมโภช ดังแต่वनนเป็นคน
ไป การเวียนเทียนนั้นชามากจนต้องลัดมณฑไปพลาง

วันที่ ๑๗, ๑๘, ๑๙, ตุลาคม ลวดพระพุทธรูปมณฑลแล้วจุดดอกไม้
เพลิง มีหนังสือราชการเชิดดมโภชทั้ง ๓ วัน ๆ แรกตำรวจ วันที่
๒ ทหารบกทหารเรือ วันที่ ๓ มหาตเด็กและกรมวัง เวลาเช้าเพียง
พระซึ่งเข้าพระราชพิธีนทุกวน ชพอพราหมณตงพระราชพิธีตาม
พราหมณคำศีตร

ครนศุภมมงคลฤกษ์ วันที่ ๒๐ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๐
ตรงกับวันอาทิตย์ชน ๘ คา เดือน ๑๑ ปีมถุตรศก จุติศักราช ๑๒๖๓
เวลาเช้ายารุ่งแล้ว ๓๘ นาที ๔๔ วินาที และพระอาทิตย์ลิตราศัตุ
พระองการลิตราศัพจก พระพุทธรลิตราศัตุ พระเลารลิตราศัชน
พระพุทธรลิตราศัชน พระราหุลลิตราศัตุ พระศุกรลิตราศั
พจก พระเกตุลิตราศัมกร มฤตยูลลิตราศัพจก พระจันทรลิต
ราศัมกรด้วยฤกษ์อตราธ พระดักขณาลลิตราศัตุ เกาะนวงค
พุทธรลิต ทรยางค ศุกร ไต้เททองดงในพิมพ์และในระหว่างพระ
ราชพิธี มีพระบรมวงศานุวงศและข้าราชการราชวรเป็นอนมากได้
นำทองเงินนากและเครื่องรูปพรรณ มาบรรจุในบาเพอจะให้หล่อ
พระพุทธรูปเป็นอนมาก เป็นน้ำหนักทองประมาณ ๓ ชั่ง เงิน

ประมาณ ๓๐๐๐ บาทเศษ ^๕ดังของรูปพรรณต่างหาก ^๕พิมพ์นั้นจุดของ
มากกว่าที่จะเป็นอันมาก ^๕เพราะฉะนั้นจึงมิได้หล่อแล้วเสร็จได้ในวัน
เดียว ^๕ก่อนพระเพลาได้หล่อต่อไปในวันข้างหน้า ^๕จำนวนของที่ใดเท
ในพิมพ์นั้น ^๕พระเศียรทอง ๑๘ เบ้า ^๕หนัก ๓๓๒๐ ^๕ซึ่ง ^๕พระรัศมี
ทองเบ้าครึ่ง ^๕หนัก ๖๐ ^๕ซึ่ง ^๕พระองค์ทอง ๒๕ เบ้า ^๕หนัก ๓๐๐๐ ^๕ซึ่ง
พระหัตถ์ขวาทองเบ้า ๑ ^๕หนักรวม ๘๐ ^๕ซึ่ง ^๕พระกรขวาทอง ๖ เบ้า
หนัก ๒๔๐ ^๕ซึ่ง ^๕พระเพลาทอง ๓๖ เบ้า ^๕หนัก ๓๓๔๐ ^๕ซึ่ง ^๕รวมทอง
๘๘ เบ้าครึ่ง ^๕หนัก ๓๘๔๐ ^๕ซึ่ง

ครั้น ณ วันที่ ๒๗ ตุลาคม ^๕กذبลงมาถึงเมืองพระพิษณุโลก
ได้เห็นพระพุทธรูปราชสีห์อยู่ตรงบรรจุนั้นแล้วเสร็จแล้ว ^๕ดวงพระพักตร์
มีเค้าเหมือนพระพุทธรูปราชสีห์ ^๕แต่สังเกตเห็นว่าใหญ่กว่าองค์เดิมเป็น
อันมาก ^๕ทั้งหนักเบ้นด้วยแดดทาทา

ที่ซึ่งหล่อพระใหม่นั้น ^๕ได้ให้ก่อสร้างปลูกต้นมหาโพธิ์ไว้เป็น
สำคัญ ^๕เหมือนอย่างพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ^๕ทรงปลูกโพธิ์ด้ามเด้า
นั้น ^๕และได้ให้หุ้มนั้นพระพุทธรูปขนาดพระเหลออออกองค์หนึ่งเพื่อจะได้
เก็บทองชนวนที่เหลือจากหล่อพระ ^๕หล่อขึ้นแล้วเสร็จจะได้เชิญไป
ประดิษฐานไว้ที่ยอดเขาจำศีล ^๕อันเป็นที่ตั้งทวารวารีเมืองดงแด ^๕เพื่อ
ให้เป็นที่นมัสการของประชุมนั้นที่ไปเที่ยวเมืองดงแดสืบไป

ในการที่จะตกแต่งพระพุทธรูปซึ่งหล่อใหม่นั้น ^๕ดูเป็นการมาก

มายนัก ไม่เห็นว่าจะแต่งได้ภายใน ๖ เดือน การซึ่งกำหนดไว้
 น่าจะ^{๗ ๘ ๙}เป็นเหตุเกิดจนกลาตหมดทั้ง^{๑๐}ดิน พระยาชยทศโยธิน^{๑๑}จึงได้^{๑๒}แนะ
 นำว่า ขอให้ไปแต่งที่โรงหล่อกรมทหารเรือ^{๑๓}ณ^{๑๔}ม^{๑๕}คร^{๑๖}อง^{๑๗}ม^{๑๘}อ^{๑๙}พร^{๒๐}อม^{๒๑}จะ^{๒๒}ทำ
 ได้^{๒๓}เร็ว^{๒๔}ชน และ^{๒๕}ท^{๒๖}น^{๒๗}น^{๒๘}ก^{๒๙}เป็น^{๓๐}อ^{๓๑}ุด^{๓๒}ม^{๓๓}ด^{๓๔}ถ^{๓๕}าน เพราะ^{๓๖}เป็น^{๓๗}บ^{๓๘}าน^{๓๙}ห^{๔๐}ด^{๔๑}ว^{๔๒}ง^{๔๓}เด^{๔๔}ิม^{๔๕}ของ
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรับ^{๔๖}อ^{๔๗}า^{๔๘}ด^{๔๙}า^{๕๐}ว^{๕๑}า^{๕๒}จะ^{๕๓}แต่ง^{๕๔}ท^{๕๕}ง
 ก^{๕๖}ด^{๕๗}าง^{๕๘}ว^{๕๙}น^{๖๐}ก^{๖๑}ด^{๖๒}าง^{๖๓}ค^{๖๔}น^{๖๕}ให้^{๖๖}เด^{๖๗}ว^{๖๘}ด^{๖๙}ำ^{๗๐}ร^{๗๑}ะ^{๗๒}ท^{๗๓}น^{๗๔}จ^{๗๕}ง^{๗๖}ได้ เมื่อ^{๗๗}ได้^{๗๘}รับ^{๗๙}ค^{๘๐}ำ^{๘๑}เ^{๘๒}น^{๘๓}ำ^{๘๔}ร^{๘๕}บ^{๘๖}ร^{๘๗}อง^{๘๘}ต^{๘๙}น^{๙๐}
 มีความ^{๙๑}ย^{๙๒}ิน^{๙๓}ด^{๙๔}เช^{๙๕}อ^{๙๖}ว^{๙๗}า^{๙๘}จะ^{๙๙}ด^{๑๐๐}ำ^{๑๐๑}ร^{๑๐๒}ะ^{๑๐๓} จึง^{๑๐๔}ได้^{๑๐๕}เ^{๑๐๖}ล^{๑๐๗}ิ^{๑๐๘}ก^{๑๐๙}การ^{๑๑๐}ซึ่ง^{๑๑๑}จะ^{๑๑๒}ให้^{๑๑๓}เร^{๑๑๔}ือ^{๑๑๕}พระ^{๑๑๖}เว^{๑๑๗}ระ^{๑๑๘}ตาม
 ระยะเวลา^{๑๑๙}ให้^{๑๒๐}ด^{๑๒๑}ิม^{๑๒๒}โก^{๑๒๓}ษ ดัง^{๑๒๔}เช่น^{๑๒๕}ข^{๑๒๖}ำ^{๑๒๗}ร^{๑๒๘}า^{๑๒๙}ช^{๑๓๐}การ^{๑๓๑}และ^{๑๓๒}ร^{๑๓๓}า^{๑๓๔}ษ^{๑๓๕}ฏ^{๑๓๖}ร^{๑๓๗}ม^{๑๓๘}ค^{๑๓๙}ว^{๑๔๐}า^{๑๔๑}ม^{๑๔๒}ป^{๑๔๓}ระ^{๑๔๔}ด^{๑๔๕}ัง^{๑๔๖}ค^{๑๔๗}น^{๑๔๘}
 เด^{๑๔๙}ีย ให้^{๑๕๐}เร^{๑๕๑}ือ^{๑๕๒}ก^{๑๕๓}ด^{๑๕๔}ไฟ^{๑๕๕}ด^{๑๕๖}า^{๑๕๗}ก^{๑๕๘}ต^{๑๕๙}ร^{๑๖๐}ง^{๑๖๑}ด^{๑๖๒}ง^{๑๖๓}มา^{๑๖๔}ย^{๑๖๕}ัง^{๑๖๖}ก^{๑๖๗}ร^{๑๖๘}ุ^{๑๖๙}ง^{๑๗๐}เท^{๑๗๑}พ ฯ ห^{๑๗๒}ย^{๑๗๓}ุด^{๑๗๔}พ^{๑๗๕}ัก^{๑๗๖}เ^{๑๗๗}ด^{๑๗๘}เ^{๑๗๙}ว^{๑๘๐}เ^{๑๘๑}ด^{๑๘๒}ำ^{๑๘๓}
 เร^{๑๘๔}ือ^{๑๘๕}พระ^{๑๘๖}พุ^{๑๘๗}ท^{๑๘๘}ษ^{๑๘๙}ชิ^{๑๙๐}น^{๑๙๑}ร^{๑๙๒}า^{๑๙๓}ช ได้^{๑๙๔}อ^{๑๙๕}อ^{๑๙๖}ก^{๑๙๗}จ^{๑๙๘}า^{๑๙๙}ก^{๒๐๐}า^{๒๐๑}ก^{๒๐๒}เ^{๒๐๓}ม^{๒๐๔}เ^{๒๐๕}ง^{๒๐๖} พระ^{๒๐๗}พิ^{๒๐๘}ษ^{๒๐๙}ณ^{๒๑๐}ุ^{๒๑๑}โ^{๒๑๒}ด^{๒๑๓}ก^{๒๑๔}ใน^{๒๑๕}ว^{๒๑๖}น^{๒๑๗} ๓๐^{๒๑๘} ต^{๒๑๙}ุ^{๒๒๐}ล^{๒๒๑}า^{๒๒๒}ค^{๒๒๓}ม^{๒๒๔}
 ร. ศ. ๑๒๐ ถึง^{๒๒๕}ก^{๒๒๖}ร^{๒๒๗}ุ^{๒๒๘}ง^{๒๒๙}เท^{๒๓๐}พ ฯ ว^{๒๓๑}น^{๒๓๒}ที่^{๒๓๓} ๒ พ^{๒๓๔}ฤ^{๒๓๕}ศ^{๒๓๖}ี^{๒๓๗}จ^{๒๓๘}ิ^{๒๓๙}ก^{๒๔๐}า^{๒๔๑}ย^{๒๔๒}น ร. ศ. ๑๒๐ และได้^{๒๔๓}
 เช^{๒๔๔}ิญ^{๒๔๕}ชน^{๒๔๖}โรง^{๒๔๗}ห^{๒๔๘}่อ^{๒๔๙}ด^{๒๕๐}ง^{๒๕๑}ม^{๒๕๒}อ^{๒๕๓}เ^{๒๕๔}ด^{๒๕๕}ง^{๒๕๖}เ^{๒๕๗}ด^{๒๕๘}า^{๒๕๙}ก^{๒๖๐}ด^{๒๖๑}าง^{๒๖๒}ว^{๒๖๓}น^{๒๖๔} ก^{๒๖๕}ด^{๒๖๖}าง^{๒๖๗}ค^{๒๖๘}น^{๒๖๙} ๒๔ ชั่วโมง
 โดยมี^{๒๗๐}ข^{๒๗๑}ำ^{๒๗๒}ง^{๒๗๓}ผล^{๒๗๔}ด^{๒๗๕}เ^{๒๗๖}ด^{๒๗๗}เ^{๒๗๘}ด^{๒๗๙}เ^{๒๘๐}ย^{๒๘๑}กัน^{๒๘๒}เป็น^{๒๘๓}ด^{๒๘๔}ำ^{๒๘๕}ร^{๒๘๖}บ การ^{๒๘๗}ท^{๒๘๘}ำ^{๒๘๙}น^{๒๙๐}น^{๒๙๑}ด^{๒๙๒}ำ^{๒๙๓}เ^{๒๙๔}น^{๒๙๕}ไป^{๒๙๖}โดย^{๒๙๗}ร^{๒๙๘}วด^{๒๙๙}ร^{๓๐๐}ว^{๓๐๑}
 เป็น^{๓๐๒}อ^{๓๐๓}ัน^{๓๐๔}ม^{๓๐๕}าก ค^{๓๐๖}อน^{๓๐๗}ข^{๓๐๘}ำ^{๓๐๙}ง^{๓๑๐}บ^{๓๑๑}น^{๓๑๒}ซึ่ง^{๓๑๓}ได้^{๓๑๔}ห^{๓๑๕}่อ^{๓๑๖}ว^{๓๑๗}น^{๓๑๘}ร^{๓๑๙}ะ^{๓๒๐}เ^{๓๒๑}ว^{๓๒๒}เ^{๓๒๓}ก^{๓๒๔}เ^{๓๒๕}ด^{๓๒๖}เ^{๓๒๗}ย^{๓๒๘} แต่^{๓๒๙}ค^{๓๓๐}อน^{๓๓๑}ด^{๓๓๒}ำ^{๓๓๓}ง^{๓๓๔}ซึ่ง^{๓๓๕}
 ค^{๓๓๖}อ^{๓๓๗}ง^{๓๓๘}ด^{๓๓๙}ัม^{๓๔๐}พ^{๓๔๑}ม^{๓๔๒}พ^{๓๔๓}เ^{๓๔๔}เป็น^{๓๔๕}ด^{๓๔๖}อ^{๓๔๗}ง^{๓๔๘}ค^{๓๔๙}ร^{๓๕๐}ว^{๓๕๑}ข^{๓๕๒}ำ^{๓๕๓}ร^{๓๕๔}ุด^{๓๕๕}ห^{๓๕๖}ด^{๓๕๗}า^{๓๕๘}ย^{๓๕๙}แ^{๓๖๐}ห^{๓๖๑}ง ค^{๓๖๒}อ^{๓๖๓}ง^{๓๖๔}ค^{๓๖๕}ก^{๓๖๖}เ^{๓๖๗}ด^{๓๖๘}เ^{๓๖๙}ง^{๓๗๐}เ^{๓๗๑}า^{๓๗๒}เ^{๓๗๓}ม^{๓๗๔}เ^{๓๗๕}ด^{๓๗๖}า^{๓๗๗}ม^{๓๗๘}
 การ^{๓๗๙}ท^{๓๘๐}ำ^{๓๘๑}น^{๓๘๒}น^{๓๘๓}อ^{๓๘๔}ย^{๓๘๕}ข^{๓๘๖}ำ^{๓๘๗}ง^{๓๘๘}จะ^{๓๘๙}ห^{๓๙๐}น^{๓๙๑}ก^{๓๙๒}ม^{๓๙๓}าก เพราะ^{๓๙๔}เ^{๓๙๕}น^{๓๙๖}อ^{๓๙๗}ท^{๓๙๘}อ^{๓๙๙}ง^{๔๐๐}แ^{๔๐๑}ห^{๔๐๒}ง คร^{๔๐๓}ว^{๔๐๔}น^{๔๐๕}เ^{๔๐๖}ม^{๔๐๗}อ^{๔๐๘}ค^{๔๐๙}ก^{๔๑๐}เ^{๔๑๑}ด^{๔๑๒}เ^{๔๑๓}ด^{๔๑๔}
 ด^{๔๑๕}ำ^{๔๑๖}ร^{๔๑๗}ะ^{๔๑๘}เ^{๔๑๙}ว^{๔๒๐}จ^{๔๒๑}ึง^{๔๒๒}ได้^{๔๒๓}ด^{๔๒๔}ง^{๔๒๕}ด^{๔๒๖}ม^{๔๒๗}ก เพ^{๔๒๘}อ^{๔๒๙}ท^{๔๓๐}จะ^{๔๓๑}ให้^{๔๓๒}ร^{๔๓๓}ะ^{๔๓๔}ก^{๔๓๕}แ^{๔๓๖}ห^{๔๓๗}ง^{๔๓๘}ร^{๔๓๙}ะ^{๔๔๐}ว^{๔๔๑}น^{๔๔๒}น ได้^{๔๔๓}เ^{๔๔๔}า^{๔๔๕}เ^{๔๔๖}น^{๔๔๗}แ^{๔๔๘}ห^{๔๔๙}ง^{๔๕๐}ท^{๔๕๑}
 เ^{๔๕๒}ด^{๔๕๓}ง^{๔๕๔}เ^{๔๕๕}า^{๔๕๖}ว^{๔๕๗}าง^{๔๕๘}ร^{๔๕๙}า^{๔๖๐}ย^{๔๖๑}ไป^{๔๖๒}ร^{๔๖๓}อบ^{๔๖๔}พระ^{๔๖๕}ร^{๔๖๖}อง^{๔๖๗}ค^{๔๖๘} ร^{๔๖๙}ัก^{๔๗๐}น^{๔๗๑}น^{๔๗๒}ก^{๔๗๓}แ^{๔๗๔}ห^{๔๗๕}ง^{๔๗๖}ร^{๔๗๗}ะ^{๔๗๘}ว^{๔๗๙}เ^{๔๘๐}ว^{๔๘๑}ได้^{๔๘๒}ด^{๔๘๓}ัง^{๔๘๔}ป^{๔๘๕}ร^{๔๘๖}า^{๔๘๗}ร^{๔๘๘}ณ^{๔๘๙}า
 ด^{๔๙๐}ม^{๔๙๑}ก^{๔๙๒}ย^{๔๙๓}ง^{๔๙๔}เ^{๔๙๕}น^{๔๙๖}เ^{๔๙๗}า^{๔๙๘}ง^{๔๙๙}เ^{๕๐๐}ท^{๕๐๑}ซึ่ง^{๕๐๒}ค^{๕๐๓}ว^{๕๐๔}ร^{๕๐๕}จะ^{๕๐๖}ช^{๕๐๗}ด^{๕๐๘}ให้^{๕๐๙}เ^{๕๑๐}ก^{๕๑๑}ด^{๕๑๒}ย^{๕๑๓}เ^{๕๑๔}ก^{๕๑๕}เ^{๕๑๖}ด^{๕๑๗}า^{๕๑๘}ได้ แต่^{๕๑๙}ด^{๕๒๐}ว^{๕๒๑}เ^{๕๒๒}ว^{๕๒๓}น^{๕๒๔}ก^{๕๒๕}ำ^{๕๒๖}ห^{๕๒๗}น^{๕๒๘}ด

ซึ่งจะเชิญไปวัดเบญจมบพิตรนั้นกระชั้น จึงได้อาบน้ำจนเกลี้ยงตักแต่ง
พอเรียบร้อย

ครั้นวันที่ ๓๐ ธันวาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๐ กำหนดปิดทอง
เป็นครั้งแรกมีพระสังฆราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยไปช่วยเป็นอันมาก มี
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสและสมเด็จพระวันรัตเป็นประธาน พระบรม
วงศานุวงศ์และข้าราชการ ซึ่งได้ไปด้วยในเวลานั้นก็ปิดทั่วกัน

ความสังเกตในการที่ได้เห็นแต่เดิมมาจนถึงทุกวันนี้ แต่แรก
ดูเหมือนว่าพระเศียรจะใหญ่เกินไปดังเช่นกตาวแล้วแต่ก่อน แต่ครั้น
เมื่อคุมตดเข้ากับพระองค์ที่ ๒ ดูเล็กย่อมลงไปเป็นอันมาก ครั้น
เมื่อคุมตดเข้ากับท่อนพระเพลา จึงเห็นว่าส่วนนั้นพอดีสมควรงามดี
และเมื่อแต่งเนื้อทองเกลี้ยงเกล่าเป็นเงาขึ้น ก็ดูเหมือนพระพุท
ธิราชที่พิษณุโลกมากขึ้นไปทุกที แต่ไม่เหมือนอย่างวันซึ่งปิดทอง
แล้ว เมื่อเวลาปิดแล้วดำเรจเป็นที่โดนน้ำเบกบานใจด้วยได้เห็น
พิมพ์พระพุทธรูปมากรอนโอภาสผ่องได้ เหมือนที่ได้เห็นเมื่อวัน ๒๙
ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๐ อีกครั้งหนึ่งนั้น ครั้นเมื่อปิดทองพระพักตร์ดำเรจ
แล้ว ได้เบิกพระเนตรและติดพระอุณาโลมทองคำ แต่รูปพระอุณา
โลมนั้น เห็นว่าพระอุณาโลมพระพุทธรูปที่เมืองพิษณุโลกซึ่งเป็น
ของทำขึ้นใหม่เพราะของเดิมหายนั้นไม่งาม จึงได้ถ่ายอย่างพระอุณา
โลมพระพุทธรูปใหญ่ในกรุงเก่าองค์หนึ่ง ซึ่งมีเหลืออยู่แต่พระเศียร

เชิญลงมาไว้ทวนเค้นธรรมประวัติ ถัดขนาดให้เข้ากับพระพุทธชินราช
งามดั่งของเดิมเป็นอันมาก

ครั้นวันที่ ๑๑ ธันวาคม เวลาจวนย่ำรุ่ง ได้เชิญพระพุทธชินราช
ซึ่งคุมชนบนแท่นรถ อันทำเฉพาะตงบนราง เคลื่อนออกจากโรงต้อง
รอบประตูโรงหล่อเลื่อนมาตามรางถึงที่สุดสะพานเต้านจนแล้วโยงปันจน
ช่วยชักให้รถเลื่อนลงไป ตั้งในท่ามกลางเรืออันใดต่อชนไว้เฉพาะที่จะ
เชิญพระนั้น แล้วได้จัดการคุมมณฑปอย่างที่ดีตรงพระกระยาसन
ประกอบด้วยเศวตฉัตร ๗ ชั้น อยู่ ณ เบื้องบน แล้วเลื่อนไปจอดประจำ
ท่าซึ่งได้ทำชนใต้สะพานปันจนลงไปตรงหน้าพลับพลาและโรงพิธี ซึ่ง
ปลูกขึ้นใหม่หน้าโรงหล่อนั้น และจัดตั้งเครื่องสูง ๒ แถวทงหน้าหลัง
ตรงหน้าพระพุทธชินราชตั้งมยุรฉัตรดอกไม้เงินทองนกการเวกแทนพระ
กัณฐกรมัยอย่างได้กัณฑ์ มีพระกอดบังสุริยพัศโบทันมุขีระและท้าย
เรือมราชวชิรปักษีคร่ำมระลอกทั้ง ๔ ทิศ

ครั้นวันที่ ๑๒ เวลาบ่าย พระสงฆ์ ราชาคณะผู้ใหญ่ ๒๐ รูป
มกรมหันตวิริยาณวโรธเป็นประธาน ถัดพระพุทธมนต์ทพลับพลา
หน้าโรงหล่อ พระสงฆ์ ถัดพระพุทธมนต์ในพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร
๒๐ รูป แล้วมีการเล่นมโหรีต่าง ๆ ทั้งบนบกและในแม่น้ำมดอกไม้
เพลิง เฝยพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการเป็นการดื่มโภชน ๑

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๓ ธันวาคม เวลาเช้าโมงครึ่ง ได้ดำเนิน
กระบวนแห่จากโรงหล่อนไปโดยทิศอุดร กระบวนหน้ามเรือประตูเรือ

ทหารปืนใหญ่ เรือเสือ และเรือตง เรือกลอง เรือکشกซัง เป็นกระบวนให้
 เสด็จพระราชดำเนินเต็มตามแบบอย่างทูลประการ กระบวนหลังมเรือ
 กราบตาคดี กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เรือกราบม่านทองแย่ง
 ดมเด็จพระราชาคณะและพระราชาคณะสุวรรณบัตรหิรัญบัตร ต่อไป
 เรือพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย พระครูถานานุกรม บาเร็นพร้อมกันทุก
 คณะ แลวจึงถึงเรือแห่งพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการเจ้าเข้าเป็น
 กระบวน ประมาณเรือทงต้นไม่น้อยกว่า ๑๐๐๐ ลำ และผู้ซึ่งได้เข้าใน
 กระบวนเห็นไม่น้อยกว่า ๑๐๐๐๐ คน ได้ดำเนินขบวนขึ้นเดินไปตาม
 ลำแม่น้ำเจ้าพระยาโดยวคดองด้ามเด่น อันได้เปิดสะพานเหล็กไว้สำหรับ
 ให้พระพุทธรูปราชสีน เมื่อกระบวนแห่ไปถึงปากคลองเปรมประชากร
 ได้แบ่งกระบวนเพียงแต่เรือตง ๔ คู่ แล้วยกเข้าคลองเปรมประชากร
 นอกนั้นพายต่อขึ้นไปในคลองด้ามเด่น กระบวนพระสงฆ์ ตามเข้าไปใน
 คลองเปรมประชากร แล้วยกไปขึ้นพลัดที่เบญจมาบพิตร พระราชาคณะ
 ตั้งแต่ผู้ใหญ่ลงมาจนเสมอมณฑลขึ้นมารับในพลัดพาดการเปรียญ นอก
 นั้นคนที่ศาลาบัณณรศภาค ศาลาเบญจพิศภาคและร้านซึ่งได้ปลุกขึ้น
 สำหรับงานฉลอง เป็นจำนวนพระสงฆ์ ที่ได้ขึ้นชาวกระทง ๕๐๐ หย่อน

๑๖ รูป

ครั้นเมื่อพระพุทธรูปราชสีนถึงท่าหน้าวัดแก้ว ได้เชิญขึ้นจากเรือ
 เวศา ๕ โมงครึ่ง ได้ดำเนินรขขึ้นตามราง ประดิษฐานพระพุทธรูปราช
 สีนบนแท่นฐานในพระอุโบสถ เป็นการสำเร็จโดยความสะอาดงดงามเหตุ
 การณ์อย่างหนึ่งอย่างใดไม่ เป็นที่ชมยินดีด้วยมีความวิคกอยู่ว่าการ

ทั้งปวงคงแต่เป็นและห่อพระพุทธรูปขึ้นมา ถ้าหากว่าไม่งามได้ดัง
ประสงค์หรือเหตุการณอย่างหนึ่งอย่างใด ให้เป็นอันตรายแก่ผู้หนึ่ง
ผู้ใด ก็จะเบ็ดโทมนต์เสียใจ และเป็นทรงเกียรของประมุขชน
ดับไปภายหน้า การซึ่งเป็นไปดังเช่นกล่าวมานี้ ย่อมให้เป็นเหตุเกิดความ
ปิติโสมนัสเป็นอันมาก

ครั้นเมื่อระตะพานเสร็จแล้ว ได้เปิดองค์ด้วยสายพายนพรตพระราช
วราภรณ์ ถวายทรงพระหัตถ์พระพุทธรูปขึ้นราชเป็นพระพุทธรูป และใน
วันที่แห่พระพุทธรูปขึ้นราชเป็นพระพุทธรูปพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ และ
ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยและอาณาประชาราษฎร์ขึ้นตามเต็มตลอดทาง
ตั้งแต่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัยไปตลอดจนถึงวัดเบญจมบพิตร แลแต่ง
ให้เห็นว่าเบ็ดชนชนยินดีด้วยกันทวหน้า

ตั้งแต่วันที่ ๑๔ ธันวาคม ไปจนถึงวันที่ ๒๐ ได้เปิดให้ประชาชน
ทั้งปวงได้มีโอกาสปิดทองพระพุทธรูปตามความปรารถนา ที่ได้มา
ขออนุญาตเนื่อง ๆ นั้น ชนทั้งปวงได้มาบูชาและปิดทองด้วยมือของตน
เมื่อยังไม่พอปรารถนาได้ออกเงินให้ไว้เป็นการถ่วงกุดด อุทิศต่อที่จะ
ปิดทองนั้นตามความปรารถนา เป็นจำนวนคนที่ได้มาเอง ๑๑๗๗๗ คน
ถวญ ฝากนกันมาก คิดเป็นจำนวนเงินที่ได้รับไว้แล้ว ๒๑๔๕๘ บาท ๒๑
อัฐิ ย่อมมีคนมาบูชาตลอดวันยังค่ำได้ขาดทุกวันในระหว่งนั้น

อนึ่งการที่หลวงประดิษฐา ได้มีความดำริว่าอาจจะ
สร้างพระพุทธรูปให้งามได้ดังเพียงนั้น ได้รับบำเหน็จเดือนยศ

เป็นพระประสิทธิ์ปฏิมาจางวางช่างหล่อ และเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้าง
เผือกสยามชน & ภูษนาภรณ์ นอกจากเงินบำเหน็จอันได้รับแล้วและ
จะได้รับต่อไปภายหลัง ส่วนพระยารัตนทโยธินทร ซึ่งเป็นผู้ได้รับ
อาสาตกแต่งพระพุทธรูปปฏิมากร ให้แล้วสำเร็จได้ทันกำหนดนั้น ได้รับ
พานทองรองถ่อมเพิ่มเกียรติยศให้ยังชนกว่าพระยาพานทองด้ามญอกชน
หนึ่ง บรรดาช่างหล่อและนายช่างช่างตกแต่ง ทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้าน
ซึ่งได้จับทองในการหล่อพระพุทธรูปปฏิมากรครั้งนี้ ก็ได้รับบำเหน็จรางวัล
เครื่องราชอิสริยาภรณ์และเงินตามควรแก่ถาบันผู้คิด

๒๓	}	ชั้นวาคม ได้เริ่มมหกรรมการฉลอง
๒๔		
๒๕		
๒๖		

ครั้นวันที่

พระพุทธรูปราช พระสงฆ์ ๕ คณะสดพระพุทธรูปและรับ
อาหารบิณฑบาต ๓ วัน ๆ ละ ๓๐ รูป และมีการเล่นต่าง ๆ มีโขน
เป็นต้น ทั้งไม่ลดยญวนหมกมุ่น กุฎาตไม้ และมีการตั้งพระพุทธรูป
ปฏิมากร อันเป็นทนต์ถอดการบูชาซึ่งผู้ใดผู้หนึ่งจะเชิญมาตั้งใดทั้ง
พระพุทธรูปอันมีอยู่ในโรงพระอุโบสถพลับพลาการเปรียญ และพระ
ระเบียง อันพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการ ได้รับเป็นผู้ปฏิบัติรักษา
ก็ต่างคนต่างมาชำระขัดดีและตั้งเครื่อง ถัดการบูชาเป็นโพนาร ถัดการ

ยั้งนัก และตั้งร้านขายทั่วไปทั้งในพระอาราม และนอกพระอาราม
ให้เป็นที่ชนชมแก่ประชาชนทั้งปวงทวหน้า

ครั้นวันที่ ๒๗ ธันวาคม พระองค์มีพระราชกระแสและพระกรุณา
บาเรียนอนัตถ์ในพระอารามทั้งปวง พร้อมกันจัดการตั้งกระบวนแห่
เครื่องสักการะมาบูชาพระพุทธชินราช และได้เจริญพระพุทธมนต์ใน
สถานที่ต่าง ๆ มีพระอุโบสถเป็นต้น และเดินเวียนประทักษิณรอบ
บริเวณปุษยสถานเป็นการเคารพต่อพระพุทธชินราชโดยความยินดี

ก็แต่การซึ่งได้หล่อพระพุทธชินราชพระองค์นี้ ตั้งแต่เริ่มจบการ
มาได้ใช้เงินพระคลังข้างที่เป็นค่าตั้งของค่าจ้างเงินเดือนช่าง และเงิน
รางวัล เว้นไว้แต่ทอง ได้ใช้เงินของเก่า เพื่อจะให้เป็นบุญราศีส่วนตน
บดินการกล้าได้ตั้งความปรารถนาทุกประการแล้ว และพระพุทธ
ชินราชพระองค์นี้ ได้ตั้งใจความประสงค์จะยกไว้ให้เป็นสมบัติของ
พุทธศาสนิกชนทั่วทุกหมู่เหล่า มีโอกาสซึ่งจะได้กระทำสักการบูชาเพื่อ
เป็นการเจริญพุทธศาสน์ดี อันเป็นเหตุซึ่งจะนำไปให้จิตโน้มไปในทาง
ดี ภาวนาให้สำเร็จในทางสุคติตามประสงค์ ขอพุทธศาสนิกชน
ทั้งปวง จงได้รับพระพุทธชินราชนี้ไว้เป็นที่สักการบูชา และจงได้
อนุโมทนาในส่วนกุศล แล้วและทำให้สำเร็จประโยชน์ดังความปรารถนา
แห่งตนและคนทวหน้าเทอญ